

ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

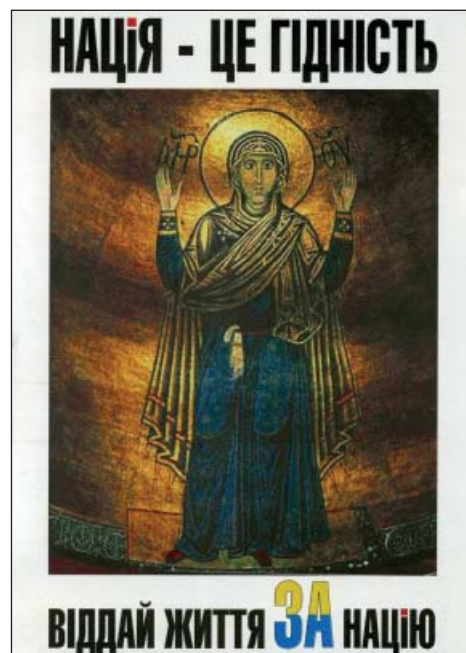
Дорогі шанувальники «Світогляду»!

Пишу ці рядки в знаменний День Української державності, який ми відзначаємо вперше за історію незалежної України. Око радує зелена повінь, синє небо та високе сонце над горизонтом. А в душі неспокій – за долю нашої держави. Тому в цьому випуску журналу ми говоритимемо про дві взаємопов'язані (як це не дивно) події – 31-у річницю з Дня проголошення незалежності України та півріччя з часу широкомасштабної агресії Росії проти України.

Згадуючи буремні епізоди на шляху до незалежності України, ми не забуваємо про тих, хто особисто долав цю тернисту дорогу та зміцнював нашу віру в становлення української держави. Серед них були і Блаженніший **Любомир Гузар** – духовний лідер України, і Герой України **Левко Лук'яненко** – громадський та політичний діяч, автор Акту проголошення незалежності України. Про них читайте в цьому числі журналу. Ми також подаємо окремі есеї та повідомлення з історії України, нагадуючи читачам про нелегкий шлях до незалежності, який долали наші попередники.

Не думали і не гадали, що чергову річницю цієї події зустрічатимемо в умовах воєнного стану під звуки бомбардування та ракетного обстрілу нашої території. Віримо у нашу перемогу – перемогу добра над злом та правди над брехнею.

Росте ненависть до кривавого агресора за нелюдські дії його армії, за смерть наших воїнів і мирних українців, за зранену і сплюндровану українську святую землю. Ось погляньте на це фото, надіслане мені **Ігорем Гуком** та **Богданом Лісовичем** (Австрія) в квітні 2022 року. Рашисти обстрілюють ракетами мирний Київ, сирени попереджають людей про небезпеку, а небо провіщає нам перемогу, малюючи карту України до початку зазіхань войовничої Росії. Переважна більшість жителів України, незважаючи на втрати близьких людей, рідних домівок та комфорту домашнього життя, розуміють світоглядні мотиви цієї війни, розв'язаної Росією проти української нації (соціологічні опитування показують, що більше 80 % громадян України

Сучасний колаж з Орантою – світоносною покровителькою Києва. www.usclub.com.ua

не підтримують пропозицію припинення війни ціною втрати частини нашої території). І навіть небо солідаризується з цією думкою.

В умовах війни все частіше ми звертаємося до витоків нашої історії та ставимо запитання «Чому так сталося?». Сталося так, що в XXI-му столітті нам, українцям, доводиться вкотре відвойовувати свою свободу та рятувати світ від нової коричневої чуми – нашого північного сусіда-агресора. Така вже наша доля.

Низько кланяємося нашим мужнім захисникам, і водночас висловлюємо вдячність за співчуття та допомогу від більшості країн світу.

Слава Україні! Ми переможемо. ■

12 березня 2022 року. Мапа України на небі. З Богом сперечатися не треба – все буде Україна!
З колекції світлин Ігоря Гука і Богдана Лісовича (Австрія)

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД УКРАЇНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Віктор Огнев'юк
доктор філос. наук,
професор,
академік НАПН України,
ректор
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
м. Київ

Михайло Відейко
доктор істор. наук,
завідувач Науково-дослідної
лабораторії археології
історико-філософського
факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
м. Київ

Саме поняття «українська цивілізація» не надто звичне та поширене у наукових колах, навіть у вітчизняних, не кажучи вже про світові. Англійський історик **Арнольд Тойнбі**, широко відомий працями з концептуального осмислення історії у цивілізаційному контексті, визначаючи 21 цивілізацію світу, української серед них не бачить. На його думку, цивілізація не утотожнюється з тією чи іншою державою чи етнічним об'єднанням, а є спільнотою, згуртованою спільними цінностями та віруваннями. За цим суто суб'єктивним поглядом на історичний процес виділено такі цивілізації: *єгипетську, андську, старокитайську, мінойську, шумерську, майянську, сирійську, індську, хетську, еллінську, західну, далекосхідну* (у Кореї та Японії), *православну християнську основну* (Візантія, Балкани, Кавказ), *православну християнську* (Росія, Україна, Білорусь), *далекосхідну основну, іранську, арабську, індуїстську, мексиканську, юкатанську, вавилонську*. Окрім перерахованих, Тойнбі визначає «ненароджені цивілізації» (*далекозахідна християнська, далекосхідна християнська, скандинавська, сирійська «епохи гіксосів»* – середина II тис. до н. е.), а також особливий клас «затриманих цивілізацій» – народжених, але призупинених у своєму розвитку (ескімоси, кочовики Великого степу, турки-османи, спартанці, полінезійці). В окремих винятках, вважає Тойнбі, цивілізації, змінюючи одна одну, утворюють послідовності, але не більше трьох. Заключними елементами цієї «трійки» є сьогочасні цивілізації: *мінойська – еллінська – західна, мінойська – еллінська – православна, мінойська – сирійська – ісламська, шумерська – індська – індуїстська*. Тойнбі сформулював критерії оцінки цивілізацій: стійкість у часі та просторі, у ситуаціях «виклику» і взаємодії з іншими народами. Він розумів «цивілізацію» як зіставні одиниці (*монади*) історії, що проходять схожі етапи розвитку. До «успішних» цивілізацій Тойнбі відносить ті, що проходять стадії виникнення, зростання, надлому і розкладу.

З урахуванням теоретичних напрацювань Арнольда Тойнбі, але не абсолютизуючи їх, осягнемо історію України. Тойнбі, зокрема, пише: «Верхній басейн річки Дніпро був тим осередком у російському регіоні, в якому вперше закріпилася православна християнська цивілізація, на момент свого первинного перенесення від Константинополя, через Чорне море та через Євразійський степ. Звідти центр тяжіння православної християнської цивілізації в Росії був перенесений російськими поселенцями, впродовж дванадцятого століття, до верхнього басейну Волги, коли вони розширювали свої кордони в цьому напрямку на територіях примітивних язичницьких фінських жителів північно-східних лісів. Пізніше ареал життєдіяльності знову змістився і повернувся цього разу від Верхньої Волги до Нижнього Дніпра, коли легкий опір з боку лісових народів був переважений розгромним тиском з боку кочівників євразійського степу. Цей тиск, який раптово росіянам нав'язав монгольський хан **Батий** в 1237 році, у результаті відомої кампанії справді був надзвичайним і тривалим; при цьому цікаво спостерігати, що в цьому випадку, як і в інших, величезна загроза викликала надзвичайно оригінальну нетрадиційну відповідь».¹

Тойнбі помиляється, коли іменує верхній басейн річки Дніпро «російським» і «православним». У 988 році, коли Русь прийняла християнство, про Росію ніхто не міг знати, бо така назва виникла лише на початку XVIII століття, а тому не було і «російських поселенців». До «Великої схизми» 1054 року церква була єдиною і не ділилася на православну та католицьку. Територія нинішньої Росії у X столітті справді була місцем «примітивних язичницьких фінських жителів північно-східних лісів». Це мешканці Русі поступово колонізували ці землі, але ж вони були не «російськими поселенцями», а руськими.

¹Toynbee, A.J., A Study of History. Oxford University Press, London, 1934. Volume II The Genesis of Civilizations. 454 p., P. 154.

Тойнбі, як і більшість західних істориків, не володів масивом інформації про розвиток української цивілізації, яка постала під назвою «Русь». Це була четверта трансформація української цивілізації, відродженої після зникнення Римської імперії та великого переселення народів.

Історія українського народу і держави вражає різноманітністю впливів на етногенез українців, нелінійністю процесів, подій і явищ, багатоетапністю становлення державності та визрівання цілісного феномена українського суспільства. Українська нація уособлює спадщину багатьох етносів, які впродовж багатьох тисячоліть творили складне переплетіння матеріальної і духовної культури, політики, соціального життя та світогляду. Воно, це плетиво, виникало завдяки спільній життєдіяльності і донині є складовою ментальності українського народу.

У XX сторіччі радикально змінилося трактування історичного процесу. На зміну однолінійному марксистському уявленню про перебіг історії як послідовності та змінюваності суспільно-економічних формацій прийшло розуміння багатоваріантності цивілізаційного поступу людства. І це стало суттєвим поступальним кроком для теоретичного осмислення історії. Арнольд Тойнбі та **Освальд Шпенглер** сформулювали тлумачення історії людства як процесу співіснування та конкуренції цивілізацій – кожної зі своєю ієрархією цінностей, світоглядом, укладом життя, матеріальною та духовною культурою, філософією та релігією, традиціями, належністю до певної групи мов. У своїй праці «Цивілізація перед судом історії» Арнольд Тойнбі пише: «... Історія в розумінні розвитку людських суспільств, що називаються «цивілізаціями», проявляється як множинність паралельних, сучасних одне одному і порівняно недавніх діянь і досвіду в деякому новому вимірі, а саме у множинності спроб, застосованих до найновішого часу...»²

Нова історична парадигма Освальда Шпенглера базувалася на двох визначальних положеннях: «Одним із кардинальних положень моєї теорії була думка про те, що найменшою ланкою, досяжною для розуму поля історичного дослідження, має бути ціле суспільство, а не випадкові ізольовані його фрагменти, на зразок національних держав сучасного Заходу чи держав греко-римського періоду. Іншою відправною точкою для мене було те, що історії розвитку всіх без винятку суспільств, що підлягають під визначення цивілізації, були у певному сенсі паралельні і сучасні одна одній». Ці головні думки були також нарізним каменем системи Шпенглера».³ «Замість безрадісної картини лінеарної всесвітньої історії, підтримувати яку можливо лише закриваючи очі на переважаючу груду фактів, – пише Освальд Шпенглер. – Я бачу у всесвітній історії картину вічного утворення і перетворення, чудесного становлення і походження природних форм. Цеховий же історик бачить їх у схожості стрічкового глиста, невтомно відкладаючого епоху за епохою».⁴

Цивілізаційна концепція А.Тойнбі та О. Шпенглера також піддається критиці. Ще жодне теоретичне осмислення історії не змогло відобразити всю багатоманітність та

переплетіння життєдіяльності людських спільнот. Як правило, археологи, історики та філософи починають відлік історії з виникнення держави, а додержавний період називають «доісторичним». Таким чином, тисячі років життя багатьох народів, які закладали підґрунтя для майбутніх цивілізацій, фактично винесено на периферію історії.

Засвідчуючи вразливість державоцентристської концепції історії загалом і цивілізаційного підходу Тойнбі–Шпенглера зокрема, пропонуємо новий погляд на історію України, яка у так званий *доісторичний період* була визначальною для майбутнього.

Цей період в історії будь-якого народу варто порівняти з життям людини від народження до 6 років. Нічого надзвичайного або героїчного у такому віці зробити практично неможливо, але саме ці роки формують фундамент людського життя, а у нашому випадку – української цивілізації.

Для того щоб збагнути особливості нашої історії, маємо зробити певну реконструкцію подій в історико-географічному ареалі України – від найдавніших часів до сьогодення.

Стоянки перших людей на теренах сучасної України з'явилися у добу пізнього палеоліту, 40–10 тис. років до н.е. У проміжку 24–20 тис. років до н. е. на території сучасної Запорізької області, поблизу м. Мелітополя, виник великий мегалітичний комплекс Кам'яна Могила, який відображає культуру і духовний світ людей не лише неоліту, а й наступних декількох тисяч років. Дослідники цього мегалітичного комплексу називають виявлені петрогліфи «протошумерським письмом».

Близько 11–12 тисяч років тому у межах «Плодючого півмісяця» було винайдено хліборобство і тваринництво. Через кілька тисячоліть переміщені групи населення поширюють аграрні технології в ареалі сучасної України. Ця обставина сприяла культурному різноманіттю як у межах природних регіонів (морське узбережжя, степ, лісостеп, ліси, гори), так і територіально (Схід–Захід, Південь–Північ). Початок поширення аграрних технологій на землях України припадає на VII тис. до н.е, а завершення – на IV тис. до н.е.

Одне з найдавніших поселень хліборобів (кінець VII тис. до н.е.) виявлене біля ритуального комплексу Кам'яна Могила поблизу м. Мелітополя (нині «Національний історико-археологічний заповідник»; на час написання статті цю місцевість окуповано загарбницьким військом Росії). Комплекс складається із 87-и гротів і печер, в 65-ти з яких збереглися тисячі петрогліфів-малюнків і символів, найдавніші з них відносяться до неолітичної доби, найпізніші – до середньовіччя. Сюди хліборобство проникає зі Сходу через Кавказ і звідси починається його поширення на регіон Дніпра і далі – на захід⁵.

Підвалини хліборобської цивілізації в історико-географічному ареалі України склалися внаслідок тривалої взаємодії різних спільнот. З одного боку – групи нащадків давнього населення (мисливців і рибалок кам'яного віку), з іншого – групи хліборобів, серед предків яких були як хлібороби з ареалу «Плодючого півмісяця», так

²A.J.Toynbee «Civilization on trial» P.24

³Там само

⁴Шпенглер Освальд Закат Європи. Очерки морфологии мировой истории. Т.1. М. «Мысль». 1998. С. 151.

⁵Давня історія України. Первісне суспільство. Київ, 1997. Т. 1;

Петрогліф в одному з гротів Кам'яної Могили.
Фрагмент з упряжкою биків (?) на панелі №37/4.
З книги: Рудинський М.Я. Кам'яна Могила
(корпус наскальних рисунків),
видавництво АН УРСР, Київ, 1961 р.

**Кам'яна Могила. Національний історико-археологічний заповідник поблизу м. Мелітополя (сmt Мирне) у Запорізькій області.
Від 26 лютого 2022 р. і до часу написання статті перебуває під тимчасовою окупацією РФ**

і мисливці-рибалки різних регіонів Європи, Африки та Кавказу. Яскравим прикладом цієї взаємодії є згаданий вище археологічний комплекс Кам'яної Могили, у якому дослідники знаходять риси культур Північної Африки та Анатолії.

У період між 5500–2750 рр. до н.е. на території України, Молдови та на східних теренах Румунії виникають перші протодержавні утворення, що стали відомими у процесі дослідження Трипільської культури – культури Кукутень – вершин розвитку енеолітичного періоду (добі бронзи), що охопила значний ареал – понад 350 тис. кв. кілометрів лісостепової та частково степової частини Правобережної України. Ареал поширення культурної спільності Трипілья–Кукутень у політичному відношенні був поділений поміж майже десятком схожих вождівств. Чисельність населення у ньому в першій половині IV тис. до н.е. сягнула 400–600 тисяч осіб. Одне з вождівств, розташоване у межах річки Південного Бугу та Дніпра, було найбільшим і найпотужнішим. Його головні поселення–«столиці» – *Майданецьке* (близько 200 га) і *Тальянки* (340 га). Це вождівство, ймовірно, мало значний вплив на менш потужні вождівства у Наддніпрянщині та межах річки Південного Бугу і Дністра. Встановлення контролю над іншими вождівствами було кроком до створення протодержави⁶.

Трипільська цивілізація залишила помітний слід в історії людства, а її багата спадщина донині зберігається у матеріальній та духовній культурі населення України: навички хліборобства, технології будівництва та декорування традиційного житла, риси світогляду, відображені в орнаменті одягу, посуду, писанок.

Сучасний рівень історичних знань дає вагомі підстави стверджувати, що українська цивілізація і традиція державності беруть свій початок між Карпатами і Дніпром саме в часи найвищого піднесення Трипільської культури. Ймовірно, що трипільці стали частиною нових племен, оскільки ми й донині спостерігаємо тяглість землеробської культури, трипільських технологій у будівництві житла та духовній культурі.

У III–II тис. до н.е. відбувалася взаємодія населення земель України з оточуючим світом. Контакти степового населення сягали не лише Кавказу, Закавказзя, але й Анатолії та, ймовірно, Давнього Єгипту. Звідти прийшли не лише екзотичні вироби (приміром, єгипетський фаянс), але й система мір, уживана для виробів з бронзи, традиції муміфікації небіжчиків; відбулося знайомство із писемністю. Хлібороби лісової та лісостепової смуги підтримували зв'язки з вождівствами Центральної та Південної Європи. В регіоні Південного Бугу проходила гілка Бурштинового шляху, який поєднав Північ та Південь Європи⁷. Через дальню торгівлю місцева еліта отримувала престижні предмети розкоші, а ремісники знайомилися із технологічними досягненнями Давнього Світу.

У II–I тис. до н.е. – добу бронзи та раннього заліза – на теренах України жили відомі за багатьма історичними джерелами та пам'ятками матеріальної і нематеріальної культури племена киммерійців, скіфів, сарматів, мелахленів, будинів, гелонів і скотів.

Дослідження ДНК засвідчують, що майже 50 відсотків населення України є автохтонами, тобто їх прадавні родичі жили тут споконвічно. Вони – носії генофонду, що зберігає та відтворює духовну спадщину цих автохтонів, доповнену прийшлими народами.

⁶Відейко М.Ю. Нарис п'ятий. Витоки державності в історико-географічному ареалі України в прадавню добу. В: Українська державність: історико-правничі нариси. Нарис п'ятий / за заг. ред. В. А. Смолій. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. С. 118–145.

⁷Тордівський могильник. В. Ключко (ред.). Київ, 2008.

⁸Відейко М.Ю. Нарис п'ятий. Витоки державності в історико-географічному ареалі України в прадавню добу. В: Українська державність: історико-правничі нариси. Нарис п'ятий. Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. С. 129–135.

⁹Chochorowski J. Koczownicy Ukrainy. Katalog Wystawy. Katowice, 1996. S.107–138; Chochorowski J. Scytowie a Europa Środkowa – historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. In: Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego Tom XXXV Rzeszów 2014. S. 9–58

Трипільська культура. Діорама протоміста у Черкаському обласному краєзнавчому музеї. Відтворено на підставі археологічних досліджень

Другий етап традиції державності на теренах України пов'язаний з кіммерійцями, скіфами, сарматами та еллінами, які переважно заселяли степові регіони сучасної України, зокрема причорноморський регіон, тоді як у лісостеповій і поліській частинах України жили землероби: мелахлени, будини, гелони і скоти. Впродовж тисячоліття античні міста-держави творили історію, тісно взаємодіючи з місцевим населенням – скіфами, кельтами, фракійцями, таврами; торгували з хліборобами лісостепу.

Еллінський період державності в Україні був часом розвитку державотворення і політичних відносин, економічного життя і торговельних зносин, розквіту культури, освіти, мистецтва та повсякденного побуту людей. Нащадки еллінів донині живуть в Україні і є невід'ємною складовою українського народу та його культури.

Історико-географічний ареал України постійно приваблював мігрантів та завойовників зі Сходу і Заходу. Головна причина драматизму давньої історії нашого краю не лише у його геополітичній позиції, а й у внутрішній розосередженості на різних пріоритетах. Цілком правдиво, що через степи півдня України проліг величезний євразійський коридор, що бере свій початок за тисячі кілометрів на сході, біля берегів Тихого океану. Степи завжди були під орудою рухливих та войовничих племен кочовиків – від кіммерійців та скіфів до сарматів, гунів, булгар, аварів, хозарів, мадяр, печенігів, половців, торків, монголів, татар і калмиків. Їхнє пересування за останні три тисячі років неабияк вплинуло на соціокультурне й економічне життя та перебіг етногенетичних процесів.

Науковці, зокрема український антрополог **Федір Вовк** та його послідовники, стверджують, що українці належать до народів з виразним антропологічним типом. Більшості українців, як встановили дослідники, властиві відносно високий ріст, довгі ноги, смуглявий колір шкіри, темне волосся та очі, кругла голова, довгасте обличчя, прямий і вузький ніс. Такі особливості конституції тіла притаманні 60–80-ти відсоткам сучасного сільського населення України. Цей антропологічний тип упродовж останніх трьох тисячоліть більше поширений на північному заході України. До нього належала переважна більшість людності Галічини, Волині, Поділля, Середнього Подніпров'я X–XIV століть козацької України. І переважна більшість сучасно-

го корінного населення.

Упродовж I тис. до н.е. терени України стали ареною взаємодії кількох цивілізацій: античної (представленої еллінськими містами-державами та іншими політичними утвореннями, а наприкінці – Римом), степових номадів (кіммерійці, скіфи, сармати) та хліборобської (скіфи-орачі, скіфи-хлібороби, гелони, будини та інші «народи» на які вказує **Геродот** – таври, фракійці, кельти)⁸. Кожен із них мав власні культурні та політичні традиції, що корінилися у попередніх епохах. Це був час співіснування, а часом військових зіткнень у цьому ареалі найрізноманітніших політичних утворень – від вождівств до полісів, царств та імперій.

Кіммерійські племена, відомі на теренах України у IX–VII ст. до н.е., займали територію між Доном і Дунаєм: там виявлено значну кількість їхніх поховань. Відомо, що кіммерійці, об'єднані у кілька вождівств, мали своїх правителів – «царів», власників значної кількості худоби і потужне кінне військо, підпорядковане вождям.

Вони підтримували тісні зв'язки зі своїми сусідами на Кавказі. У цей час відбулося вдосконалення озброєння і кінської зброї. Одні з найдавніших у Східній Європі металеві вудила знайдено в похованні XI–X ст. до н.е. «Гордіївський могильник» на річці Південний Буг. Вони виготовлені за асирійським взірцем із залізної руди, що добувалася на території сучасної Луганщини. Від мешканців лісостепової України в чорнолісців кіммерійці отримували хліб. Мали і постійні зв'язки із південно-східними теренами Європи. За хребтами Карпатських гір відомо понад 150 поховань кіммерійців – це сліди набігів, які спричинили переселення частини номадів⁹. Починаючи від VIII ст. до н.е. кіммерійців все частіше згадують асиро-вавилонські та урартські джерела. Відомі кіммерійські походи проти держави Урарту. У першій половині VII ст. до н.е. цар Урарту **Руса II** уклав союз із кіммерійцями, які були основними суперниками Ассирії.

За часів **Ашишурбаніпала** (668–627 рр. до н.е.) від набігів кіммерійців страждали держави Малої Азії. Якоїсь пори Ассирія та її союзник Єгипет отримали перемогу над кіммерійцями. Частина кіммерійців із захопленою здобиччю, яку археологи виявили у похованнях (Мельгуновський курган, курган Квітки та ін.), повернулася на батьківщину. Решта залишилася у Малій Азії, де створила власну державу під назвою «Гамір». Їх змогли потіснити лише сильніші супротивники – скіфи.

Археологічні дослідження та відомі пам'ятки писемної культури свідчать, що у скотарів Степу та землеробів Лісостепу і Полісся було чимало спільного. Зокрема, єдиний стиль культури, який сформувався на пізній трипільській культурі та скіфському звіриному стилі в культурі. Він розвивався у контексті культур Переднього Сходу та грецьких полісів, а також внаслідок тісної економічної, політичної та суспільної взаємодії між названими вище племенами та союзами племен. Вони, як стверджує **Геродот**, «ведуть однаковий спосіб життя», а скіфи «сіють зерно не для власного харчування, а на продаж», що підтверджує тяглість землеробської традиції в Україні.

Наступний етап історії пов'язаний з тривалим процесом переформатування етнокультурної мапи історико-географічного ареалу України за доби великого переселення народів. Його початок збігся з дезінтеграцією в останні століття до н.е. політичних утворень скіфського часу – як власне скіфських, так і хліборобів Лісостепу. Збереглися три контрольованих скіфами території – за Дунаєм, на Нижньому Дніпрі та Скіфське царство у Тавриці зі столицею в Неаполісі¹⁰. На решті територій у степовій частині домінували сарматські вождівства¹¹. Вони також поширили свій вплив на нащадків різноплеменного хліборобського населення. Еллінські міста та держави в регіоні перебували під контролем Риму: Тіру та околиці було включено до провінції Мезія, у решті перебували римські гарнізони. Це був період жвавої торгівлі, формування нових культурних зразків, у яких перепліталися риси античної культури еллінського та римського взірця з «варварськими» культурами скіфів, сарматів, кельтів¹² та фракійців.

Хистка рівновага була порушена в III ст. у результаті вторгнення з півночі племенних об'єднань-вождівств готів-германців. Очолювані королями (лат. Rex), вони спрямували головні зусилля для здобуття контролю над узбережжям Понту Евксинського і Таврики. Після цього кілька десятиліть здійснювали набіги на провінції Римської імперії. Ці події, що ввійшли в історію під назвою «Скіфських війн»¹³, значною мірою наблизили крах Римської імперії, що стався за кілька століть.

Після цих успіхів готські королі спрямували зусилля, щоб установити контроль над територіями у глибині історико-географічного ареалу України та поза його межами.

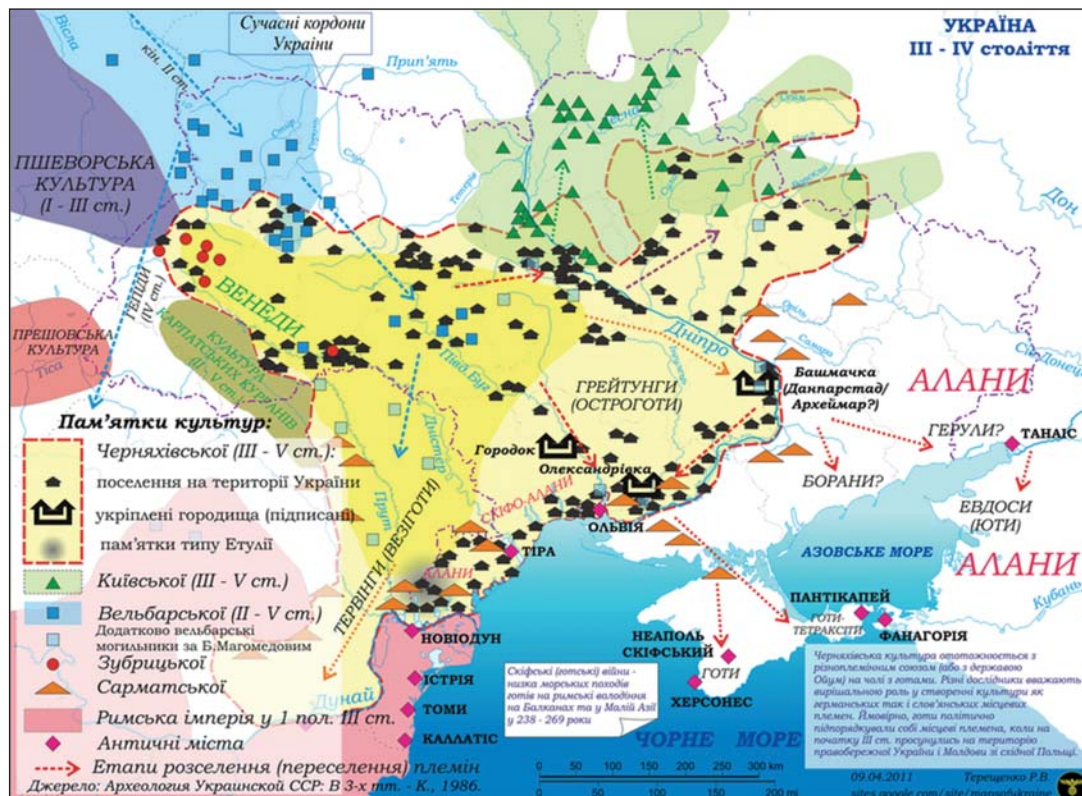
Наслідком стало утворення у III ст. «Імперії Ерманириха», у межах якої було об'єднано племена «варварів» різного походження – від германців і балтів до сарматів та слов'ян. З політичної точки зору «Імперія» являла собою

суперскладне вождівство зі значною військовою потугою. І також може розглядатися як ще один етап традиції державності на теренах України.

У культурному сенсі це утворення інтегрувало традиції племен, які належали до різних мовних груп і були доповнені елементами римської культури. Археологи називають це явище «культурами римських впливів, до яких належить і черняхівська культура, поширена на землях України»¹⁴. Отже, відбувся синтез культурних традицій представників різних регіонів континенту, нащадків хліборобів, номадів, з античними – еллінськими та римськими – традиціями. Останні інтегрувалися різними шляхами, передовсім завдяки встановленню взаємовигідних торговельних зв'язків, прийняттю «варварів» на військову службу імперії.

В цей період на теренах імперії поширюється християнство. Таврика, особливо Херсонес, стали місцем заслання перших християн, серед яких найвідоміша постать – папа **Климент I** (помер між 97–101 рр.). Християни, як свідчать археологічні відомості, починаючи від II–III ст., були серед мешканців Херсонеса. Ця віра вже у III ст. проникає також до готів та підвладних їм племен, про що свідчать розкопки поховальних пам'яток. Першим їхнім єпископом став **Ульфільла** (311–383 рр.), учасник Константинопольського собору 360 року. Йому належить переклад Біблії готською мовою. Отже, християнство – одна зі світових релігій – стало відоме і набуло поширення в історико-географічному ареалі України вже у I–IV ст. Приблизно тоді ж таки в містах, що перебували під контролем Риму, зокрема у Тавриці, з'являються юдейські громади.

Криза та занепад Римської імперії у V ст. призвели до значних історичних зрушень у Європі. Досягнення античних цивілізацій зруйнували варвари, що прийшли з європейської півночі та євразійських степів. Землі України після появи готів у III ст. та вторгнення гунів у IV ст.

Населення та пам'ятки культури III–IV століть на території сучасної України. Автор – Терещенко Р.В.

перетворилися на один з плацдармів наступу варварів на захід та південь континенту. Усі вони – готи, сармати-алани, гуни, а згодом слов'яни – стали творцями низки «варварських королівств»: від королівства вандалів та аланів у Північній Африці і Вестготського королівства на теренах Іспанії до королівства остготів в Італії.

Історичні події, які передували цьому на землях України, оспівано в давніх сагах та середньовічному епосі. Зокрема, в «Сазі про Гервер» та в «Пісні про Нібелунгів». Їхніми героями поруч з легендарними нащадками богів стали історичні постаті: король **Ерманаріх**, вождь гунів **Аттіла**. Багато місць, де відбуваються події епічних творів, знаходяться у межах України: країни Ойум та Гуналанд, ліс Мюрквид, місто Данпрастад, Архаймар – «садиба над рікою». Так наша земля долучилася до легендарної складової європейської історії.

Український історик **Михайло Грушевський** вважав, що український етнос утворився внаслідок взаємозв'язків слов'ян і сарматів, наголошуючи, що саме українська народність, на відміну від білоруської і російської, формувалася «в одвічному сусідстві з тюрками».¹⁵ Час додав до цього переліку багато представників інших етнічних груп, серед яких – балти, кельти, германці. Внаслідок асиміляції сформувалася основа для утворення нових етносів. Слідом за чеським лінгвістом **Л. Нідерле** чимало сучасних дослідників вважають, що слов'яни походять з північного заходу України, що охоплює терени між Карпатами, Прип'яттю та Середнім Дніпром. Ці ж території є ядром українських етнічних земель, де власне формувалася український народ з прадавніх часів, з глибин тисячоліть. Факти збігу кордонів слов'янської батьківщини з батьківщиною українського етносу та неперервного розвитку на цих теренах від найдавніших культур до слов'ян дають підстави вважати останніх праукраїнцями.

Майже 1,5 тис. років тому відбувся розпад праслов'янської мови. За даними археології, саме тоді слов'яни почали інтенсивно розселятися зі своєї прабатьківщини між Карпатами та Середнім Подніпров'ям по Дунаю, в басейн Лаби та Одри, на Балкани, на Верхній Дніпро та на Волхов, по Десні на Сейм та Оку. Від IX ст. простежуються окремі східнослов'янські діалекти, які спочатку мало відрізнялися один від одного. Починаючи з XI ст. у мові Південної Русі з'являється чимала кількість визначальних для української мови особливостей.

Наступний етап традиції української державності знаменує утворення держави русів-українців. Ні трипільці, ні скіфи, ні сармати не були українцями у теперешньому розумінні, проте всі ці народи є прямими предками українців, так само як і праслов'янські племена Лісостепу і Полісся.

Русь-Україна, поставши «... від Балтики і Льодовитого океану до Чорного моря, і від Волги до Карпат, – ... являла собою історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Скандинавією, що обумовило швидке її входження в загальноєвропейську історико-культурну спільність».¹⁶ Назва «Русь» в іноземних джерелах з'являється у VI ст. н.е. і має середньодніпровське походження. Про це свідчать назви річок-притоків Дніпра: Рось, Роська, Росава, Роставиця... Візантійський історик **Йордан** в «Історії готів» (середина VI ст. н.е.) згадує росоманів. Сириєць **Захарія Ритор** також пише про народ рос.

Вирішальне значення для утвердження України як частини європейської цивілізації мало офіційне прийняття християнства. Нагадаємо: християни з'явилися на теренах України вже в I столітті. Британський історик **Норман Дейвіс** пише: «За три століття після Карла Великого межі християнського світу значно поширились. До християнства (за порядком навернення) навернулися Моравія, Болгарія, Богемія, Польща, Угорщина і Київська Русь».¹⁷

Прийняття Києвом християнства у X ст. можна порівняти за значимістю зі вступом до ЄС у столітті XXI. Як і сьогодні, Русь-Україна тоді зробила свій європейський вибір і стала східним форпостом християнської Європи у боротьбі з кочовими племенами – хозарами, половцями, печенігами і, зрештою, монголо-татарами. Це сприяло тісній взаємодії між Києвом та країнами Європи, зокрема через династичні шлюби, також завдяки широким економічним, політичним і культурним зв'язкам.

Україна-Русь стала однією з найупливовіших та найбільших держав середньовічної Європи. Історія цієї держави – переконливе свідчення того, як можна правильно використовувати дуже вигідне географічне та геополітичне розташування України. Як говорив митрополит **Іларіон Київський**: «... Русь вже відома чотирьома кінцями землі».¹⁸ На теренах Східної Європи вона відігравала таку ж роль, як імперія **Карла Великого** в історії Західної Європи. Існування Русі-України охоплює період від IX ст. до 40-х років XIII століття. Найбільшого розквіту Київська Русь досягла за правління **Володимира Великого** (956–1015), **Ярослава Мудрого** (988–1054) та **Володимира Мономаха** (1053–1125). Загальновідомий високий рівень розвитку культури та поширення освіти у часи України-Русі: перші школи виникли в 989 році.

Устої Русі було підірвано внутрішньою боротьбою за київський трон, роздробленням держави на фрагментарні князівства, що створило передумови для її захоплення монголо-татарами. Втім прапор державності було перехоплено Галицько-Волинським князівством на чолі з князем **Романом Мстиславовичем**, яке контролювало ослаблений міжусобицями та монгольським завоюванням Київ, а також Галиччину, Волинь і Поділля.

¹⁰Кравченко Е. Сутінки Скіфії. В: Історія цивілізації. Україна. Том I. Від киммерійців до Русі (X ст. до н.е. – IX ст.). Харків: Фоліо, 2019. С. 59–64.

¹¹Симоненко О.В. Походження сарматів та їх прихід у Понтійські степи. В: Історія цивілізації. Україна. Харків: Фоліо, 2019. С. 264–270.

¹²Казакевич Г. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції. Київ, Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015.

¹³Jordanes. The origin and deeds of the goths. Translated by Ch. C. Mierow. // <https://people.ucalgary.ca/~vandersp/Courses/texts/jordgeti.html>

¹⁴Баран В. Д. Черняхівська культура. Київ, 1981.

¹⁵Грушевський Михайло/ Нарис історії українського народу. Твори у 50-ти томах, т. 22, Львів, 2015, с.23.

¹⁶Історія української культури у п'яти томах.т.I. Історія культури давнього населення України Київ., «Наукова думка» 2001. 1135 с., С.675

¹⁷Норман Дейвіс Європа: Історія. /Перекл. З англ. Петро Тарашук, Олександр Коваленко. К.,»Основи» 2014. -1464 с.: іл. С.338.

¹⁸Історія української культури у п'яти томах.т.I. Історія культури давнього населення України Київ: «Наук. думка» 2001. 1135 с., С.675.

Пам'ятник князю Володимирі. Київ, 1853 р.
Скульптори – П. Клодт (пам'ятник),
В. Демут-Малиновський (барельєф «Хрещення киян»,
герб і орден св. Володимира). Архітектор – О. Тон

Після смерті Романа Мстиславовича Галицько-Волинське князівство потерпало від внутрішніх чвар бояр та посягань угорців. Вісім років майбутній король **Данило Галицький** боровся, щоб об'єднати князівство та зробити його цілком самоврядним. Данило зберіг за собою контроль над київською митрополією. Київська і Чернігівські землі почали відновлюватися. Звісно, що монголи прагнули зберегти своє владарювання над руськими землями, але далеко не завжди їм це вдавалося.

У XIII ст. почалося змагання за руську спадщину між королівствами Угорським, Польським та Великим князівством Литовським. Їм доводилося враховувати інтереси русинів, інтегрувати їх до складу власних держав. У той самий час Орда не відмовлялася від прав на колись завойовані землі. Так Русь-Україна стала ареною війн між новими господарями та сусідами, до яких ХІІ ст. долучилось князівство московське. Серед удільних князівств того часу найбільшим було князівство Київське, кордони якого на півдні виходили до берегів Чорного моря. З військовою потугою князівства пов'язують зародження козацтва.¹⁹

Щоб протистояти татарським набігам, у литовський період виникають козацькі застави. Козацтво – один із визначальних факторів історії України XV–XVIII століть. Власне козаки побудували на наших теренах державу Гетьманщину. Козацьке повстання на чолі з **Богданом Хмельницьким** створило умови для перенесення козацького полково-сотенного адміністративного устрою із Запорозької Січі майже на всю Україну.

У XVI ст. виникає чимало козацьких поселень на території нинішнього Донбасу, землі Запорозжя досягли річ-

ки Дон. Значною є роль козаків у освоєнні «Дикого поля», зокрема Слобожанщини. Уже від XV ст. вони заселяють ці землі. А масове заселення українцями цих територій припадає на середину XVII століття. На території Слобожанщини виникли Харківський, Сумський, Ізюмський, Охтирський, Острогозький, Балаклійський та Зміївський козацькі полки – основа адміністративного та політичного устрою.

Козацтво не є специфічним феноменом обмеженого XVI–XVIII сторіччями періоду української історії. Воно породжувалося своєрідною українською геополітичною ситуацією, місцем, яке посідає Україна на карті Європи. Розташована на межі цивілізації та агресивного степу, Україна весь час продукувала суспільну верству воїнів-захисників, яка постійно впливала на характер, ментальність, культуру нації. Ця верства існувала з часів киммерійців та скіфів, вона й сьогодні потужна – захищає Україну від зазіхань московитів. Бо Москва завжди була і є найпідступнішим ворогом українства. Московський царат, незалежно від того, як він називається, всупереч Березневим статтям 1654 року, завжди прагнув загарбати українські землі та асимілювати українців. Проте народ України, козаки й старшини, Січові стрільці, вояки УНР й УПА, сучасні воїни-захисники і добровольці національного спротиву усвідомлювали та усвідомлюють свою цивілізаційну іншність та національну ідентичність.

Після того як 1721 року Московія офіційно проголосила себе Російською імперією, її тиск на Україну невинно зростав. Це проявилось не лише у силовому загарбництві, а й у посяганні на спадок середньовічної Києво-Руської України, її князів, на українську культуру та інтелект.

Щоб приховувати цинічну крадіжку цього спадку, російська імперія знищувала правдивого етнічного, культурного та політичного спадкоємця Київської Русі – Україну. Всіма засобами протидіяла політичній активізації українських лідерів та починаючи із середини XVIII сторіччя все свавільніше посягала на економічні та політичні права України, культуру, освіту та на її стрижень – мову українців. Москва взяла під контроль фінанси, надання гетьманом посад, ліквідувала митний кордон між Гетьманщиною та Росією, вивела Київ з-під влади гетьмана, а українські справи закордонного відомства передала до Сенату.

Ослаблена та підконтрольна Росії Україна вже не чинила великого супротиву, коли цариця **Єкатеріна II** примусила **Кирила Розумовського** відмовитися від гетьманства, а саме гетьманство скасувала. За своє непротивлення імператриці Розумовський отримав титули, велику пенсію та колишні гетьманські маєтки.

Після руйнування в 1775 р. російськими військами Нової Січі й ліквідації указом Єкатеріни II Війська Запорозького більша частина козаків таємно зібралася й на байдаках рушила на землі, що тоді належали Туреччині. Запорожці оселилися спочатку поблизу м. Хаджибея (нині м. Одеса). Згодом перебралися на лівий, а пізніше й на правий берег Дунаю, заснувавши Задунайську Січ (1776–1828 рр.). Вона на цілих півстоліття продовжила політичні традиції Запорозької Січі та дала можливість десяткам тисяч втікачів з України знайти життя без кріпацтва.

¹⁹ Черкас Б. Чкаїнське козацтво наприкінці XV- першої половини XVI ст. // Український історичний збірник. - 2805. - 8. - С. 64-74.

Задунайці зберігали звичаї та устрій Запорозжя, проте історія відірваної від України Задунайської Січі тривала недовго. Після закінчення російсько-турецької війни царський уряд поселив козаків-задунайців **Йосипа Гладкого** на Азовському узбережжі, сформувавши з них Азовське козацьке військо (1832–1864 рр.). Воно мало суттєво обмежене внутрішнє самоврядування у порівнянні із Задунайською Січчю. Місця поселення козаків Азовського війська охоплювали частину стародавніх територій Війська Запорозького (між сучасними містами Бердянськом і Маріуполем). З козаків Азовського козацького війська у 1837 році було сформовано Азовську козацьку флотилію, щоб та крейсерувала вздовж узбережжя Кавказу. Після закінчення Кримської війни 1853–1856 рр. азовських козаків почали примусово переселяти на Кубань. Невдоволені цими діями царського уряду, козаки підняли повстання, яке жорстоко придушили російські війська. У 1864 р. царським указом Азовське козацьке військо ліквідували. Його клейноди, зброю й флотилію передали до Кубанського козацького війська, а самих азовських козаків перевели в стан селян.

Невдовзі після руйнування Січі частині запорожців було запропоновано вступити до новосформованого Бузького козацького війська, створеного як прикордонна сторожа над Південним Бугом. Це військо брало участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., зокрема у штурмі Очакова та Ізмаїла. У 1797 р. Бузьке козацьке військо теж ліквідували, втім через 6 років, з наближенням нової війни, відновили. Але вже 1817 року цих козаків примусово перетворили на військових поселенців. Вони, звісно, піднялися на повстання, яке російські війська придушили.

Російська імперія терпіла залишки українського козацького самоврядування доти, доки їй були потрібні війська. Навіть лояльне до Московії українське козацтво вона за першої ж нагоди кидала у молох війни як «гарматне м'ясо». Сама ж колонізувала та загарбувала одвічні українські землі, на яких жили козаки.

Проте існування Азовського й Бузького козацьких військ зберегло хай обмежену, а все ж традицію козацького самоврядування на старовинних землях Запорозької Січі, зміцнило там козацьку присутність і дало можливість тисячам козаків та їхнім родинам не потрапити до кріпацтва. Значну ж частину козаків депортували за межі України. Тих, хто не хотів переселятися, чекало кріпацтво. Українським козакам, які своєю кров'ю відвоювали нові землі в Туреччині, місця на рідній землі не знайшлося. Такою була дяка імперії – російській імперії.

На час чергового відродження української державності у XVI–XVIII ст. припав бурхливий розвиток української культури. У цей період українська культура здійснила вагомий внесок до європейської культурної традиції. За чотири століття козаччини в Україні було створено сотні мистецьких та літературних творів, знамениті літописи.

Культурно-релігійне життя в Росії XVII–XVIII ст. значною мірою перебувало під впливом козацької України. Московські царі, маючи намір хоч якось долучити свою державу до європейської культури, живилися плодами Української церкви та «київської науки». Первоначальниками московського духовно-літературного руху стали українці **Єпіфаній Славинецький**, **Симеон Полоцький**, **Сильвестр Медведев**.

Мапа України французького військового інженера і картографа Гійома Левассера де Боплана 1680 року (на основі генеральної карти 1648 р.). У правому верхньому кутку позначено розташування Московії – *Moscovia Pars* (Земля Московія)

Найвизначнішим представником «київської науки» на московських землях був **Теофан Прокопович** («Поетика», «Духовний Регламент»). Московія постійно залучала церковних діячів з Києво-Печерської лаври, а діячів науки і культури – з Києво-Могилянської академії. Саме вихідці з України забезпечили розвиток московського шкільництва, заснування Московської слов'яно-греко-латинської академії та Петербурзької академії наук.

Вихідці з Києво-Могилянської академії сприяли поширенню шкільних драматичних вистав, світського та церковного хорового співу, популяризації народних танців та заснуванню першого театру в Москві. Найвідоміший російський вчений **Ломоносов** здобув освіту в Києво-Могилянській академії, бо нічого подібного на Московщині не було. Найбільші культурні і наукові сили, які зміг випродувати Київ упродовж першої половини XVIII сторіччя, було силоміць перетягнуто чи пересаджено на московські землі. Так примушували служити інтересам Московії, так у суто насильницький, тоталітарний спосіб, люто репресуючи непокірних, знекровлювали українську культуру та використовувала таланти українців для окультурювання та європеїзації імперії.

Це призвело до значного інтелектуального, освітнього та культурного регресу України: одна з найрозвиненіших та найосвіченіших країн Європи перетворилася на звичайну периферію імперії. Було ліквідовано тисячі шкіл, першу на східнослов'янських землях Києво-Могилянську академію. В країні, яка ще за Хмельниччини дивувала іноземців масовою грамотністю населення, зокрема й жінок, московити знищили вищу та катастрофічно знизили масову освіту: рівень писемності тепер охоплював лише п'яту частину населення.

Кінець XVIII сторіччя радикально змінив політичну карту Східної Європи та життя українців. Унаслідок першого поділу Польщі 1772 р. Галичину було приєднано до володінь австрійських **Габсбургів** – як Королівство Галичини й Лодомерії (Володимирії). У 1775 р. Габсбурги встановили контроль і над Буковиною. Ще раніше, у 1690 р., вони взяли під контроль усе Закарпаття, частина якого доти належала Семиграддю (Трансильванії). Так поступово було ліквідовано розділеність західноукраїнських земель між різними державами: ці землі прибрала до рук Австрія, уряд якої, втім, не вважав українців своїми ворогами. Це мало позитивне значення для українців. Від 1804 р. володіння австрійських Габсбургів проголошено Австрійською імперією. Натомість Волинь разом із Правобережною Україною після другого поділу Польщі 1793 р. відійшла до російської імперії.

Під час Кримської війни в Україні 1855 року розгорнувся селянський рух, що дістав назву «*Київська козаччина*». Під впливом воєнних поразок Росії серед селян Київщини поширилися чутки, що кожного, хто запишеться у козаки і зголоситься воювати, навечно звільнять з кріпацтва разом із землею та повернуть до козацького стану. Селяни відмовлялися виконувати будь-які повинності та почали записуватися в козаки. Повстання поширилося на 500 сіл.

Поразка в Кримській війні, що засвідчила військову слабкість імперії, «Київська козаччина» та заворушення

в інших регіонах імперії змусили царя почати реформи. У 1856 р. **Александр II** заявив представникам дворянства, що кріпацтво має бути скасоване і ліпше зробити це «*згорі, ніж дочекатися, коли воно почне скасовуватися знизу*». У західних теренах України кріпацтво скасували ще тоді, коли в Наддніпрянщині воно лише запроваджувалося, – наприкінці XVIII ст. Рештки ж феодалізму там ліквідували 1848 року. За умови економічного панування польських землевласників у Галичині провідну роль у відродженні української національної самосвідомості відіграла інтелігенція – священники, вчителі, лікарі, правники тощо. Завдяки їхній діяльності прагнення до національного самовизначення серед українського населення Галичини стало всезагальним. Соціальне визволення та відсутність жорстких національних репресій прискорили зростання національної самосвідомості галицького українства. Цей край перетворився на українську подоби П'ємонт (королівство в Північній Італії, звідки в XIX ст. почалося відродження та об'єднання країни).

На Слобожанщині національно-культурницькі та національно-визвольні ідеї поширювалися насамперед серед інтелігенції та вихідців з родів козацької старшини. Жорстока антиукраїнська політика імперії, цілеспрямований терор царської охорони та обмеження доступу українців до освіти вкрай ускладнювали поширення національно-визвольних ідей серед селянських і робітничих мас населення. Попри це на Слобожанщині поступово визрівали умови для соціального й національного вибуху проти російських поневолювачів. У XIX ст. саме там видані перші в Україні літературні журнали. Цей край став робітнею для видатних українських письменників **Григорія Сковороди**, **Григорія Квітки-Основ'яненка**, **Євгена Гребінки**, фольклориста **Ізміїла Срезневського**, істориків **Миколи Костомарова**, **Дмитра Багалія**, **Олександри Єфименки**, мовознавця **Олександра Потебні**, педагога і літератора **Бориса Грінчека** та ін.

Новий етап національного піднесення та державотворення позначено генієм **Тараса Шевченка**. Із 47 років вельми короткого життя – 24 роки кріпацтва, 10 літ – страждання і муки далеко від України, у каторжному засланні, а там аж до смерті – петербурзька каторга під пильним наглядом жандармів. «*У великому йшов на сто літ попереду; про деякі речі міг висловитися так, як ми сьогодні не висловилися б*». Точне визначення історичної місії Шевченка авторитетним дослідником його життя і творчості **Іваном Дзюбою**.¹⁹ І за це імперія люто переслідувала Шевченкове слово. За самий зв'язок з поетом чи з його творчістю можна було втратити все. Практично це продовжувалося в усі часи панування московщини в Україні.

Завдяки геніям **І. Котляревського**, **Т. Шевченка**, **П. Куліша** жива українська мова переборола тоді панівну в освіті й письменстві церковнослов'янську, стала літературною за чверть століття до того, як живою російською мовою почали писати літературні твори в Росії. За словами Т. Шевченка, українська пісня «*без золота, без каменю, без хитрої мови, а голосна та правдива, як Господа слово*».

Справу Шевченка, його побратимів з Кирило-Мефодіївського товариства – першої української таємної політичної організації для відродження України – продовжили визначні

¹⁹ Дзюба Іван У всякого своя доля: К., 1989, с.198.

українські діячі. У 1891 р. харківські студенти **Іван Липа** і **Михайло Базькевич**, педагог-харків'янин **Борис Грінченко**, київські студенти **Микола Міхновський** і **Віталій Боровик** та ін. створили «Братство Тарасівців», метою якого була «самостійна суверенна Україна: соборна й неподільна, від Сяну по Кубань, від Карпат до Кавказу, вільна між вільними, рівна між рівними».

На рубежі XIX–XX століть українська національна ідея набула теоретично узагальнення, а в політичній думці з'явилися перші обґрунтування необхідності повернутися до української національної незалежності і повної державної самостійності. У цей час виокремилася група інтелектуальних позитивістів, що більше за інших зважала на реальні обставини, а не на бажання їх змінити. Провідними групами стали **Михайло Драгоманов**, **Іван Франко**, **Михайло Грушевський**.

Іншу групу лідерів української національної ідеї репрезентовано такими постатями, як **Борис Грінченко**, **Микола Міхновський**, **Юрій Липа** та **Дмитро Донцов**. Їхні світоглядні позиції ґрунтувалися на ідеї виховання українця нового типу, відданого справі української нації і державності. Вони торували шлях до свідомого українства: спираючись на національний ґрунт, забезпечити реалізацію всіх національних потреб, зокрема й найвищих духовних. Ці ідеї набували все більшого поширення.

Що являла собою Україна на межі XIX–XX століть? Вона була розірвана пазурами двох імперій. Російський імперський уряд свідомо перешкоджав формувати наш національний капітал. Станом на 1897 р. етнічні українці серед буржуазії становили лише 28 %, або 74,6 тисяч. А проте чимало успішних українців, які зуміли «вибитися в люди», досягли соціального успіху та відчували свій обов'язок перед Батьківщиною, ставали для свого народу меценатами. Найзначнішими серед тих, хто підтримували українську справу «до глибини кишені», стали родини **Симиренків**, **Яхненків**, **Терещенків**. І, безумовно, визначний господарський та громадський діяч, великий патріот України **Євген Чикаленко**.

На початок XX ст. в Україні піднялася хвиля масових протестів – найбільша в імперії: за 1900–1904 рр. – понад 1000 селянських виступів, що охопили понад 800 тисяч учасників. Більше половини – на Правобережній Україні, а у 1902–1904 рр. спалахнуло і на Лівобережжі – Харківсько-Полтавське селянське повстання. Січень-березень 1905 р. ознаменувався в Україні близько 140-а селянськими виступами. Наростав революційний опір царизму та його служкам-карателям – поліції, жандармам, армії.

14–25 червня 1905 р. вибухнуло повстання на кораблі-панцернику «Потьомкін», до якого приєдналися міноносець № 267 та панцерник «Георгій Переможець». Придушити повстання російському командуванню Чорноморського флоту не вдалося: моряки з інших кораблів відмовилися стріляти по повстанцях. Але підтримати повсталих побратимів діями не наважилися. А тому «потьомкінці» вирушили до Румунії, а звідки розійшлися по різних країнах як політичні емігранти.

На початок XX ст. різко загострилися міжнародні суперечності. Нові колоніальні держави – Німеччина й Австро-Угорщина – хотіли переділити світ на свою користь. З іншого боку, Франція прагнула реваншу за поразку у франко-пруській війні 1871 р., а Росія – загарбати Гали-

чину й захопити Чорноморські протоки Босфор і Дарданелли. Запеклий інтерес російської імперії до Галичини був зумовлений, насамперед, тим, що там, у значно демократичніших умовах Європи, інтенсивно розвивався український національно-визвольний рух, який загрожував поширитися на всю Україну і послабити або й ліквідувати імперську «тюрму народів».

Українці Галичини, Закарпаття й Буковини сподівалися, що в результаті війни й поразки Росії постане суверенна Україна, об'єднавши всі українські землі. У серпні 1914 року у Львові було утворено міжпартійний блок – Головну Українську Раду, яка ініціювала формування українських військових частин на боці Австрії. Так, з українців Галичини постав легендарний легіон Українських січових стрільців, який узяв участь у військових діях в районі Стрия, на Тужоцькому перевалі в Карпатах та на Поділлі. Одночасно група емігрантів зі Східної України (**Дмитро Донцов**, **Володимир Дорошенко**, **Маркіян Меленевський**) створили у Відні «Союз визволення України», який поставив за мету вибороти самостійну Україну і для цього вважав доцільним співробітництво з австрійським імператором та німецьким кайзером.

Політичні партії тодішньої частини України, інкорпорованої російською імперією, поставились до війни по-різному. Місцеві організації загальноросійських партій, крім більшовиків, підтримали війну. Таку ж позицію зайняли українські політичні партії — Товариство українських поступовців, «Спілка» та ін. Українська соціал-демократична партія не змогла виробити єдину тактику з питань війни. Група партійців на чолі з **Симоном Петлюрою** підтримала царський уряд, прибічники **Володимира Винниченка** засудили війну, частина, очолювана **Володимиром Дорошенком**, тримала руку за Австро-Угорщину та Німеччину.

Поразки Росії у війні, як і перед революцією 1905 р., вкрай загострили суспільні відносини та спричинили революційний вибух. 17 березня 1917 р. у Києві за ініціативи Товариства українських поступовців засновано Українську Центральну Раду за участі українських політичних партій, українських військових, робітників, духовенства, студентства, громадських і культурних організацій (Українське наукове товариство, Українське педагогічне товариство, Товариство українських техніків і агрономів та ін.). Центральна Рада спершу була прообразом українського парламенту, а згодом стала справжнім парламентом країни. 23 червня 1917 р. своїм Першим Універсалом проголосила автономію України та обрала Генеральний секретаріат — автономний уряд України.

Після захоплення більшовиками влади в Москві й Петербурзі в результаті Жовтневого перевороту 1917 р. Центральна Рада 20 листопада 1917 року під головуванням **Михайла Грушевського** своїм Третім Універсалом проголосила Українську Народну Республіку з визначеною територією й федеративними зв'язками з Росією.

Як довели вибори до Всеросійських установчих зборів 25 листопада 1917 р., Центральну Раду підтримувала більшість населення: українські партії здобули 75 % голосів, більшовики – тільки 10 %. Проте вже з кінця листопада 1917 р. більшовики вдалися до силового захоплення влади в Україні. Після невдалого повстання в Києві більшовистський уряд Росії у грудні 1917 р. надіслав Україні ультиматум. Фактично це було оголошення війни Україні.

Більшовицька Росія не могла змиритися зі втратою України, її промислових та сільськогосподарських ресурсів. Утім 4–6 грудня 1917 р. Перший з'їзд рад селянських, солдатських і робітничих депутатів у Києві висловив «цільковиту довіру і свою рішучу підтримку Українській Центральній Раді» і відкинув більшовицький ультиматум (за це рішення проголосували 2479 делегатів, проти – 2, утрималися – 19).

У розпал воєнної боротьби проти більшовиків, під час переговорів України з Австрією, Німеччиною, Туреччиною та Росією у Бресті, Центральна Рада 22 січня 1918 р. ухвалила Четвертий Універсал: «Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого не залежною, вільною, суверенною державою Українського народу».

Шостий етап державотворення означився в історії складними умовами. Центральна Рада виявилася не готовою до військового протистояння радянській Росії. В Україні мародерствували банди російських солдатів, утікачів з фронту Першої світової війни. В умовах загального наступу більшовицьких військ, підривної діяльності харківського «уряду» й більшовицької партії, не заборонених Центральною Радою, жодна політична сила не зуміла підняти народ на боротьбу за свою державність. Російські війська захоплювали одне безборонне місто за іншим, користуючись тим, що українська влада не зуміла втримати та демобілізувати свої війська. 8 лютого 1918 р. більшовицькі війська вступили до Києва, розв'язавши в місті жакхливий «червоний терор».

Діячі Центральної Ради, толеруючи популярні тоді соціалістичні гасла, в 1917 р. зятато перешкоджали політикам, які усвідомлювали реальну небезпеку московсько-більшовицької анексії України, створити професійну Українську армію. Всі спроби організації та самоорганізації українського війська гасилися згори. Було припинено активнее формування підрозділів Вільного козацтва. Ці прообрази сучасних «добробатів» об'єднували десятки тисяч боездатних козаків у регіонах. Також було розформовано українізовані частини російської армії, які виявляли готовність воювати і з білими, і з червоними. Але чи не найфатальнішою помилкою Центральної Ради стало те, що в Україні не організували систему внутрішньої безпеки та протидії більшовицькій пропаганді, яка роз'їдала суспільство та військові частини, що залишилися. У самому Києві московські агенти і провокатори майже відкрито готували заколот. Тому, коли російське радянське військо – близько 30 тисяч вояків – посунуло в Україну, від нього реально не було ким боронитися.

Під тиском переважаючих сил супротивника, в умовах безладу й хаосу в країні український уряд Центральної Ради відступив до Житомира. Під час боїв у Києві та на підступах до столиці в січні–лютому 1918 р. українські частини чинили завойовникам відчайдушний опір, але були безсилі зупинити більшовиків. Зранку 23 лютого Німеччина оголосила ультиматум щодо мирних умов: Петроград мав визнати незалежність України, Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, підписати мирну угоду з Україною, демобілізувати армію, роззброїти флот тощо.

У вигнанні більшовиків з України ключову роль відіграли українські військові частини, які йшли попереду німецьких військ. У багатьох містах, зокрема в Полтаві, більшовики здавали владу після запеклих боїв з українськими частинами, яким допомагали чутки про наближення німецьких військ.

Голова Центральної Ради Української Народної Республіки Михайло Грушевський на військовому параді у Києві взимку 1917 р.

Після втечі більшовиків із території України владу Центральної Ради де-юре було відновлено. Але де-факто тепер її паралізувало німецьке окупаційне командування. Почався конфлікт через втручання німців у внутрішні справи України. Дійшло до того, що німецький озброєний відділ 28 квітня 1918 р. вдерся на засідання Української Центральної Ради й заарештував двох міністрів УНР.

У складі уряду Центральної Ради було створено Генеральний секретаріат морських справ. Від жовтня 1917 р. до березня 1918 р. під контроль Центральної Ради перейшло 9 лінкорів, 7 крейсерів, 18 есмінів, 14 підводних човнів, 16 сторожових та посильних кораблів, 11 військових транспортів і плаваючих баз. Крім того, українськими стали штаб флоту, всі військові підприємства та установи, берегові фортифікаційні споруди. 29 квітня 1918 р. на кораблях Чорноморського флоту піднято прапори Військового флоту України, проте більшовикам вдалося загнати частину екіпажів кораблів. 30 квітня 1918 р. ця ескадра кораблів флоту взяла курс на Новоросійськ. Невдовзі, з наближенням німців, її затопили. У Севастополі залишилося кілька десятків кораблів і підводних човнів, більшість з яких німецьке командування згодом передало Україні.

Слабкість та соціалістична риторика Центральної Ради спровокували німецьку військову верхівку в Україні організувати державний переворот, унаслідок якого привели до влади амбітного генерала царської армії **Павла Скоропадського** – нащадка гетьмана початку XVIII ст. **Івана Скоропадського**. Павла Скоропадського проголосили гетьманом Української Держави. Новий правитель розпустив Центральну Раду й Малу Раду, а видані ними закони скасував.

Своєю опорою Скоропадський вважав офіцерство, значна частина якого була налаштована антиукраїнськи. Під впливом більшовицького заколоту в Петербурзі й Москві саме до Києва стікалися численні групи російських офіцерів, яких Скоропадський брав на службу.

Звісно, така нова влада теж не вітала, а переслідувала самоорганізацію українців у загони Вільного козацтва. А тимчасом саме Вільне козацтво та армія були єдиною силою, яка в умовах війни могла би втримати державність.

Утім, попри непослідовність у державному будівництві, Гетьманат Павла Скоропадського характеризувався певною системністю в національно-культурному відродженні України. На нашу думку, важлива роль у цьому процесі належить **Дмитру Дорошенку**. Важливими досягненнями цього періоду стали:

- оголошення про приєднання Криму до Української держави;
- утвердження Українського флоту на Чорному морі;
- заснування Української академії наук;
- відродження університетської освіти та помісної православної церкви тощо.

Але загравання з проімперськими силами та вкрай суперечлива соціальна політика Гетьмана, спрямована на підтримку великих землевласників, стали причиною падіння його влади й чергової дестабілізації на тлі агресії проти України одразу кількох зовнішніх сил.

Зліва направо — голова Ради міністрів Української держави Федір Лизогуб і гетьман Павло Скоропадський.
Посередині позаду — Микола Сахно-Устимович. Київ, жовтень 1918 р.

У жовтні 1918 році, після воєнної поразки Австро-Угорщини та Німеччини від країн Антанти, посилилася національно-визвольна боротьба народів Австро-Угорської імперії. Її вже не було кому боронити – невдовзі вона розпалася на декілька незалежних держав. Українці одними з перших народів Австро-Угорщини почали вживати рішучих заходів для створення власної держави на західноукраїнських землях, долаючи затятий спротив польських шовіністичних організацій, які сподівалися включити Галичину до складу Польщі. Наприкінці вересня 1918 р. у Галичині сформували Український Генеральний військовий комісаріат, який почав готувати збройне повстання. У жовтні 1918 р. головою комісаріату було призначено сотника Українських січових стрільців **Дмитра Вітовського**.

19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада ухвалила проголосити Українську державу на всій українській етнічній території Галичини, Буковини й Закарпаття, виробити демократичну конституцію та обрати президента Української Народної Ради. Ним став **Євген Петрушевич**.

У ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. стрілецькі частини, очолювані Д. Вітовським, зайняли всі найважливіші урядові установи та ключові плацдарми у Львові. Так на уламках Австро-Угорської імперії постала Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) з територією понад 70 тисяч квадратних кілометрів та шестимільйонним населенням. Було утворено уряд, ухвалено Конституцію, запроваджено раціональне державне управління. І створено боєздатну армію, спроможну не лише гідно протистояти військам більшої за розмірами та підтримуваної країнами Антанти Польщі, але й допомагати Наддніпрянській Україні.

Втім українська несприятлива міжнародна ситуація, яка змушувала ЗУНР воювати одразу на кількох напрямках з переважаючими силами ворога, призвела до її розпаду. Проте державний та військовий досвід, здобутий у боях, а також усвідомлення проголошеної єдності України спричинили зростання патріотизму на західноукраїнських землях та виплекали покоління, готові й здатні боротися за Українську державу.

У серпні 1919 р. армія УНР і Українська галицька армія організували спільний антибільшовицький похід під командуванням генералів **М. Юнакова** і **В. Курмановича**. Об'єднані армії загальною кількістю 85 000 бійців і близько 15 000 українських повстанців наступали на Київ та Одесу. Після напружених боїв у серпні вони зайняли Вінницю, Старокостянтинів, Бердичів, Житомир та увійшли в Київ. Однак у той самий час до Києва увійшла й російська білогвардійська «Добровольческая армія» **А. Денікіна**. Щоб не допустити конфлікту на новому фронті, українські частини відступили з Києва.

Тимчасом визріває конфлікт між урядом УНР й окремими впливовими в армії військовими. Один із з найуспішніших українських командирів — полковник **Петро Болбочан** (1883–1919 рр.) — різко критикує владу за те, що та «*йде назустріч большевизму і большевикам*». Командир Запорізького корпусу Болбочан, як стверджували сучасники, був «*перший у наступі і останній у відступі*». У 1918 р. він пройшов визвольними походами від Волині через Київ до Харкова і від Харкова через Мелітополь на Севастополь, очищуючи Україну від більшовиків, брав участь у придушенні більшовицьких повстань та розгромі загону червоних під Полтавою в 1918 р. Авторитетного і безкомпромісного командувача поволи оплітали брехливими доносами і звинуваченнями. Доклала до цього руки й агентура більшовиків. Зрештою талановитого веначалника з мовчазної згоди Головного Отамана заарештували, судили військово-польовим судом і розстріляли «за бонапартизм». Це було відчутним ударом передовсім для командування армії УНР.

У цих критичних умовах українське військо почало рейдову війну в тил ворога. У Першому Зимовому поході (6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р.) армія УНР під проводом генерала **М. Омеляновича-Павленка** вирушила в тил ворога на Єлисаветградщині, частини українських загонів вдалося форсувати Дніпро.

У вкрай тяжких умовах український уряд на чолі з **Симоном Петлюрою** змушений був у квітні 1920 р. укласти Варшавський договір з Польщею. УНР в обмін на допомогу Польщі у війні проти більшовиків визнала де-факто встановлені кордони, тобто уряд Петлюри, перебуваючи в безвиході, змушений був змиритися з окупацією ЗУНР. А Польща зобов'язувалася не укладати міжнародних угод, спрямованих проти України, та гарантувати національно-культурні права українського населення в Галичині.

У вагоні потягу Симон Петлюра (ліворуч) і Юзеф Пілсудський. Вінниця, 1920 р.

Невдовзі почався спільний польсько-український наступ на більшовиків – силами польського війська, двох українських дивізій та армії, що повернулася з Зимового походу. Уже 7 травня 1920 р. українська дивізія під керівництвом **М. Безручка** разом з польськими частинами увійшла до Києва. Але розтягнуті комунікації українсько-польських військ та посилення більшовицьких армій новими резервами дозволили Червоній армії почати контрнаступ. У результаті кінна більшовицька армія під проводом **С. Будьонного** дійшла аж до Варшави. І лише в передмісті польської столиці була розбита 15 серпня 1920 р.

Після запеклих боїв з переважаючими силами супротивника наприкінці жовтня 1920 року українські регулярні частини залишили територію України. Останній збройний виступ регулярних частин УНР проти більшовиків відбувся під командуванням генерала **Юрія Тютюнника** у листопаді 1921 р. Другий Зимовий похід мав скоординувати численні партизанські загони, що діяли в Україні, для загальноукраїнського повстання.

У час Визвольних змагань 1917–1923 рр. Україна змушена була боротися одразу на кілька фронтів. Ця боротьба часто точилася без зброї та боезапасів, без тилового забезпечення та підтримки ззовні. А проте сотні тисяч мешканців України самовіддано й героїчно встали на боротьбу за незалежну Україну. Зате еліта не була до цього готова ані ідеологічно, ані психологічно. Це і стало причиною низки руйнівних помилок на початку Визвольних змагань (насамперед це стосується ліквідації армії). Тогочасна політична еліта фатально не відповідала масштабів завдань, які постали перед Україною. Про це, до слова з безапеляційністю військового писав тодішнім владцям полковник Петро Болбочан, звинувачуючи їх в тому, що вони не можуть розібратися в самих простих життєвих питаннях, а лізуть у міністри, отамани, керівники великої держави, в законодавці замість того, аби бути самими звичайними урядовцями і писарцями.

Поразка української державності у Визвольних змаганнях 1917–1923 рр. коштувала Україні мільйонів жертв. Зникла Українська держава, яка могла захистити українство від цілеспрямованого знищення чужинцями. І не лише українство. Для прикладу, УНР була єдиною країною світу, де у складі уряду діяло міністерство єврейських справ. Вона офіційно законом надала євреям національно-персональну автономію.

Симон Петлюра – наочний приклад того, що іноді вороги України знають силу України краще від самих українців. Слова «Петлюра» і «петлюрівець» стали синонімами знятого опору українців іноземному пануванню. Унаслідок «петлюрівщини» СРСР так непевно почувався в Україні, що після вилучення упродовж 1920-х рр. зброї в населення вдався до масового вбивства українського народу. Штучно організованим Голодомором 1932–1933 рр., який винищив близько 3,9 млн населення України²¹.

15 липня 1919 р., через 265 років після Переяславської ради, отаман повстанців **Данило Зелений (Терпило)** у м. Переяславі серед десятків тисяч місцевих жителів урочисто проголосив скасування союзу із Москвою, укладеного гетьманом Богданом Хмельницьким.

У 1918–1922 рр. в Україні існувала низка селянських «республік», вільних від більшовицької влади»: *Трипільська, Ямпільська, Медвинська, Чигиринська, Мліївська* та ін. Сили повстанців Холодного Яру очолили брати **Василь, Петро і Олекса Чучунаки**, а після їхньої загибелі у боях з більшовиками – інші отамани, які боролися до 1922 р., доки головних отаманів повстанців Холодного Яру не було хитрістю захоплено в полон. Під час перебування в київській в'язниці отамани Холодного Яру знищили охорону й захопили зброю, але загинули в перестрілці.

Організована повстанська боротьба українського народу тривала до 1923 року, доки від рук більшовиків не загинули головні повстанські командири України. Повстанський антибільшовицький спротив українського народу змусив більшовиків переглянути свою відверто антинародну політику, зокрема відмовитися від «продрозверстки» (організованих конфіскацій і грабунків харчів у сільського населення), а також запровадити українізацію. Москва пішла на це, щоб роззброїти населення, приспати українське суспільство а згодом відновити репресії у ще більшому масштабі. Так воно і сталося.

Попри інтенсивну переселенську політику станом на 1926 р. частка росіян в УСРР складала 9 %. Якщо враховувати всю Україну, разом із західними теренами, то частка росіян серед населення не перевищувала 7 %. Тому після утвердження радянської влади головний удар керівництво СРСР спрямувало проти українців з метою змінити «етнографічний матеріал».

Голодомор українського народу 1932–1933 рр. став наймасштабнішою акцією геноциду, вчиненою СРСР за свою історію – одним із наймасовіших актів геноциду в історії людства. Навіть за офіційними даними перепису 1939 року кількість українців скоротилася з 31,195 млн у 1926 р. до 28,111 млн у 1939 році, тобто на 3,084 млн осіб. За цей же час відбувся приріст кількості росіян в СРСР на 21,8 млн (28 %). А населення всього СРСР збільшилося на 23,5 млн (16 %). Якби Голодомору не було, то населення України, за умови поширення на нього загальносоюзних

²¹ (Ред.) За оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України

темтів приросту, у 1939 р. становило б 36,19 млн, тобто на 8,075 млн осіб більше від чисельності, засвідченої переписом 1939 р. Наступний після 1939 р. перепис населення в СРСР провели тільки в 1959 році. Від 1926 року, тобто за 33 роки, кількість українців збільшилася всього на 1,5 млн, тоді як чисельність росіян в СРСР за цей час зроста на 56,9 %, інших народів СРСР – на 40–60 %. І це при тому, що на зламі 1930–1940-х років Україна отримала значне вливання українського населення внаслідок входження до її складу Галичини, Закарпаття й Буковини. Ці дані свідчать, що в 1932–1933 рр. сталася українська національна катастрофа. 1933 року середня тривалість життя чоловіків в Україні – 7,3 року, жінок – 10,9 року.

До методичного нищення спланованим голодом додався методичне нищення репресіями. Їхній апогей випав на «Великий терор» 1937–1938 рр. За наявною звітністю репресивно-каральних органів СРСР, 1935 року в Україні було заарештовано 15 717 громадян, а в 1937-му – вже 159 573, в 1938 р. – 108 006. Відтак у 1937–1938 рр. заарештовано 267 579 громадян. За півтора року засуджено за звинуваченнями: у шпигунстві – 25 627 чоловік, у зраді батьківщини – 1 487, у терорі – 5 193, у диверсії – 13 996, у шкідництві – 7 731, у повстанській контрреволюційній діяльності – 99 822, у контрреволюційній агітації – 22 315. За радянськими даними, протягом 1937–1938 рр. в Україні до розстрілу було засуджено 122 237 громадян. Репресували українців і представників інших націй, які за задумом ініціаторів «Великого терору», могли потенційно загрожувати більшовицькій імперії.

Політика керівництва СРСР щодо України була, по суті, окупаційною. Вона цілеспрямовано нищила Україну як етнополітичну цілісність, а український народ – як носія національної самосвідомості, щоб навечно закріпити ці терени під владою Москви. Українців поставили у тоталітарне стійло: щоб стати успішними чи й просто вижити, вони мусили відмовлятися від своєї Батьківщини, культури, материнської мови й історії.

І нацистська Німеччина, і більшовицький СРСР були зацікавлені розв'язати велику війну в Європі. Радянське керівництво проводило активну експансіоністську політику, вважаючи, що суперечності між Німеччиною та державами, які перемогли її в Першій світовій війні (насамперед, Великою Британією і Францією), дадуть змогу СРСР загарбати максимальну кількість територій. Від 1936-го до 1940-го років географія військової присутності Червоної армії охоплювала 9 країн: Іспанію, Китай, Монголію, Польщу, Естонію, Латвію, Литву, Фінляндію, Румунію.

Радянсько-німецький договір про ненапад, підписаний у Москві 23 серпня 1939 р., було негайно опубліковано. Його уклали на 10 років з автоматичним продовженням на 5 років, якщо жодна зі сторін його завчасно не денонсує. Таємницею залишався додатковий протокол, підписаний разом з пактом. Світова громадськість вперше дізналася про його існування у січні 1948 р., після публікації на Заході збірки трофейних документів з архівів міністерства закордонних справ гітлерівської Німеччини. Договір про ненапад був ратифікований 31 серпня 1939 р. одночасно Верховною Радою СРСР і Рейхстагом Німеччини.

Нацистська Німеччина, заручившись підтримкою Москви, почала Другу світову війну. Тоді ж таки, 31 серпня **А. Гітлер** підписав секретну директиву № 1 про початок війни з Польщею. А 1 вересня 1939 р. німецькі війська вже топтали чобітьми польську землю. Через два дні Франція й Англія заявили про свою підтримку Польщі, з якою мали союзницькі угоди.

Уже 12 вересня німці взяли в облогу Львів. 17 вересня, порушивши радянсько-польський договір від 1939 року про ненапад, радянська армія вдерлася на територію Польщі. Відповідно до таємного пакту *Молотова-Ріббентропа*, німецька армія залишила західні терени України. Того ж дня у Бресті-Литовському (нині м. Брест у Білорусі) на честь успішної перемоги над Польщею відбувся спільний парад радянських і німецьких військ, який підтвердив союзництво двох тоталітарних режимів у поневоленні народів Європи.

Київ на початку
німецької окупації.
Вересень 1941 р.

Фото з архіву родини
Малакових,
приватних колекцій
С. Машкевича,
М. Кальницького,
колекції видавництва
"ВАРТО" та ЦДКФФАУ
ім. Г. Пшеничного

Советсько-нацистський союз викрив родову близькість обох режимів – у Німеччині й СРСР – нелюдських, кривавих, заснованих на геноциді та терорі. Він став украй згубним не лише для Європи, але й для народів Радянського Союзу: початок війни в Європі наблизив напад гітлерівської Німеччини на СРСР.

Окупавши Україну, нацистська Німеччина взялася нещадно висисувати місцеві матеріальні і людські ресурси та готувати її до колонізації німцями. У перспективі німецькі нацисти планували частково винищити слов'янське населення України, частково перетворити його на рабів відповідно до расової теорії гітлеризму. А тимчасом окупанти боролися з радянськими партизанами та підпільниками-комуністами, з націоналістичним підпіллям, яке виборювало самостійну Українську державу, і масово із садистичною послідовністю винищували євреїв та ромів.

Окупація України нацистською Німеччиною призвела до колосальних людських втрат. Унаслідок Другої світової війни загинуло понад 7 мільйонів жителів України, тобто близько п'ятої частини усього населення. Україна, яка не мала жодного відношення до початку Другої світової війни, втратила люду на 2–3 мільйони більше, ніж ініціатори війни – Росія і Німеччина, окремо взяті. Близько половини українських втрат становило цивільне населення. Без участі українців перемога СРСР у Другій світовій була б неможливою. У складі регулярної армії СРСР воювали понад 6 мільйонів українців, ще кілька десятків тисяч – в інших військах антигітлерівської коаліції. Близько 3 мільйонів наших земляків загинуло, значна частина стали інвалідами.

Серед військового керівництва СРСР було чимало вихідців з України (*А. Єрмоєнко, С. Тимошенко, Р. Малиновський, І. Черняхівський, П. Рибалко, К. Москаленко* та ін.). За час війни 2072 українці були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, 32 стали двічі Героями Радянського Союзу.

Евакуйовані з України на схід СРСР підприємства постачали боеприпаси, військову техніку, продовольство.

Попри ратний героїзм значної частини населення та воїнів, радянська влада виявилася банкрутом. Спровокувавши своєю політикою Другу світову війну, керівництво СРСР не змогло захистити територію України та Білорусі від німецької окупації.

Населення західних областей України, де активно діяла Українська повстанська армія, у переважній більшості вважає її вояків героями й своїми захисниками. Вони самовіддано воювали на два фронти, проти двох смертоносних тоталітарних машин – за незалежну соборну Україну. Завдяки діям УПА український народ виявив свою силу духу та волю до свободи. Навіть після завершення Другої світової війни українці впродовж десятиліття протистояли переважаючій силі московських окупантів-карателів. Так боролася лише частина українців, а інші народи СРСР й окупованої радянськими військами Східної Європи аж до початку лібералізації в СРСР у середині 1950-х не наважувалися на опір радянському тоталітаризму в особі своїх маріонеткових урядів.

Боротьба Карпатської України за Українську державу, що проходила під українськими національними символами й гаслами, довела, що попри століття життя під владою іноземних держав закарпатські українці зберегли національну самобутність та єдність з іншими частинами українського народу.

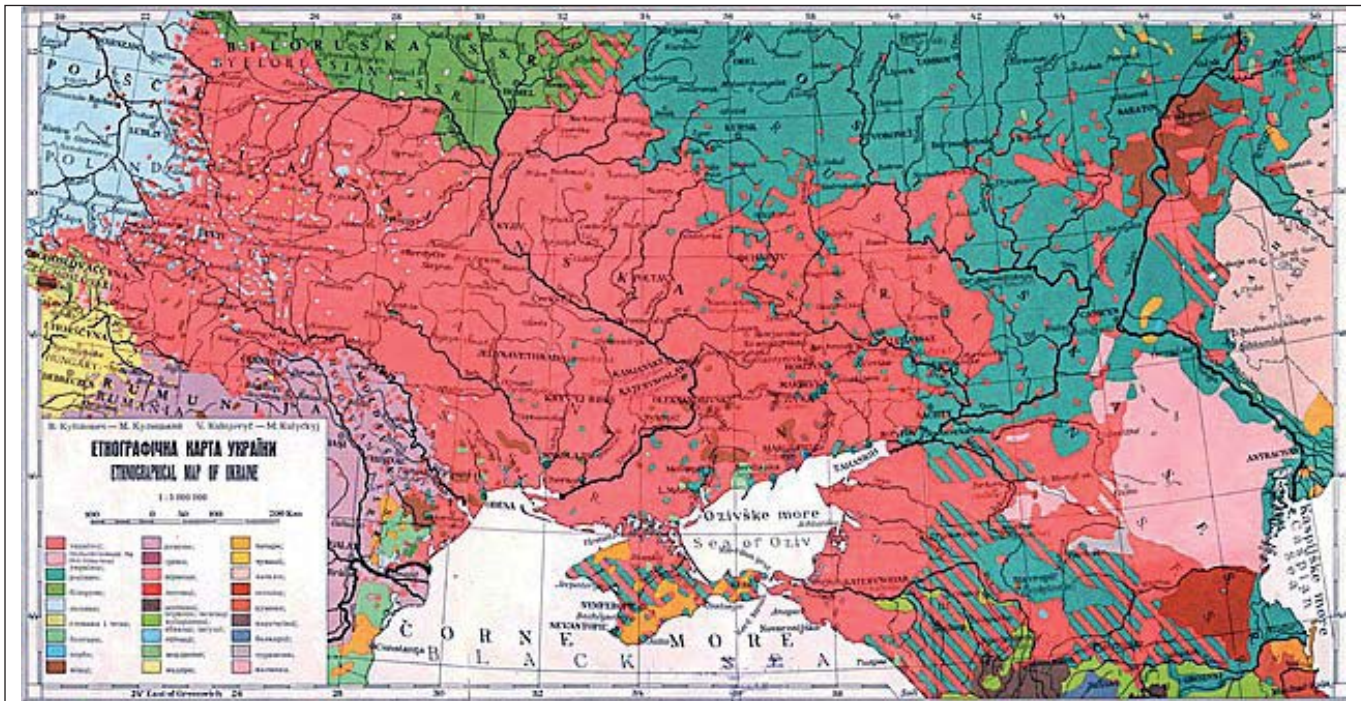
У 1946 р. на всій території України, крім західних областей, почався новий Голодомор, організований за сценарієм Голодомору 1932–1933 рр., з масовим вилученням хліба в колгоспах. Радянська влада централізовано скоротила на 4 млн осіб кількість людей в Україні, які отримували хлібні картки, обклала надмірними податками присадибні господарства, вивозила харчі з України. За голодні 1946–1947 роки з СРСР було експортовано 2,5 млн тонн зерна. А опухле від безхліб'я населення вживало в їжу різні сурогати, траву, листя дерев, м'ясо загиблих тварин, ховрашків тощо. Були навіть випадки канібалізму. Станом на 2 липня 1947 р., в Україні нараховувався понад 1 млн 154 тис виснажених голодом людей – дистрофіків. За два повоєнні голодні роки загинуло до 1 млн людей. Найбільше голод вразив Південну Бесарабію – південний регіон Одеської області, щойно у 1940 р. приєднаний до СРСР.

Під час війни влада СРСР заgravала з Україною. Її називали «другою за значенням» республікою СРСР після Росії. Було запроваджено бойовий орден Богдана Хмельницького, відновлено українські міністерства закордонних справ і оборони. Це робилося задля того, щоб увести в оману українське населення та й світову громадськість.

Але після війни Москва відновила репресії проти українського народу, передовсім – проти діячів культури і мистецтва. У 1946 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) про «український буржуазний націоналізм», унаслідок якої кілька тисяч представників української інтелігенції було заслано до концтаборів. Цей час пізніше назвали «ждановщиною» – за прізвиськом сталінського сатрапа, безпосереднього організатора нових гонінь.

За часів правління *М. Хрущова* в Україні відбулося різке посилення русифікації в освіті та всьому культурному житті. Разом з тим припинення масових репресій у роки «хрущовської відлиги» викликало прогресивний культурний рух інтелігенції, названий «шістдесятниками». Вони протистояли офіційному догматизмові, сповідували свободу творчого самовираження, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. І виступали на захист національної мови й культури. Основу руху «шістдесятників» склали письменники *В. Шевчук, Г. Тютюнник, В. Дрозд, І. Драч, М. Вінграновський, В. Симоненко, Л. Костенко, В. Шевчук, Є. Гуцало*, художники *А. Горська, В. Зарецький*, скульптор *І. Гончар*, літературні критики *І. Дзюба, Є. Сверстюк*, режисер *Л. Танюк*, кінорежисери *С. Параджанов, Ю. Ілленко*, науковці *О. Апанович, М. Брайчевський* та ін. Рух «шістдесятників» завершився, як і все, що не вписується у рамки тоталітаризму, репресіями та гоніннями його учасників.

У 1976 р. група українських дисидентів заснувала Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод (Українську Гельсінську групу). Ця організація поставила за мету добиватися виконання керівництвом СРСР підписаного ним 1975 року Заключного акта Наради у справах безпеки і співробітництва у Європі, який передбачав повагу громадянських прав та норм міжнародного права. До складу УГГ увійшли відомі дисиденти *Микола Руденко, Олесь Бердник, Петро Григоренко, Іван Кандиба, Оксана Мешко, Левко Лук'яненко, Мирослав Маринович, Ніна Строката, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Микола Горбаль, Йосиф Зісельс* та ін. У 1977–1979 рр. три чверті групи були заарештовані й отримали значні терміни ув'язнення.

Етнічні терени розселення українців (малиновий колір) у першій половині XX століття.
https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Радянська_Соціалістична_Республіка

Українська мова та культура послідовно витіснялися радянським режимом. З кінця 1950-х на всій території України почався особливо масовий примусовий перехід середньої та професійної освіти на російську мову. З початку 1970-х захищати дисертації дозволялося виключно російською мовою. Тих, хто протестував проти цього, репресували. На початок 1970-х в Україні розповсюджувалося 27 журналів, присвячених питанням народної освіти. З них лише 3 – українською мовою. З 85-ти часописів, що висвітлювали сферу охорони здоров'я, лише 2 публікувалися українською. З 12-ти журналів на тему фізкультури та спорту 11 були російськомовними. Зі 140-а літературно-мистецьких видань українською мовою було лише 18.

Вбивали мову, вбивали історичну пам'ять українства, холоднокрівно знищували генокод нації. Збудувавши в 1930–1950-х рр. низку дамб на Дніпрі та утворивши мережу «штучних морів», радянська влада затопила неоціненні з точки зору історії й археології землі долини Дніпра. На них здавна розташовувалися осередки державності, зокрема місця Запорозьких Січей, козацькі монастирі, скіфські кургани тощо. При цьому перед затопленням не було проведено майже жодних археологічних робіт.

Радянський Союз зазнав краху під тиском національно-визвольного руху народів. Українці стали серед провідників цього руху. Акт проголошення незалежності України, ухвалений Верховною Радою України 24 серпня 1991 року, було підтверджено Всенародним референдумом, що відбувся 1 грудня того ж року. Традиція державності знайшла своє остаточне втілення: 90,3 % виборців із 84,2 %, які взяли участь у голосуванні, сказали «так» незалежній Україні. Таке переважне схвалення зафіксовано бюлетенями в усіх регіонах України.

У грудні 1991 – січні 1992 рр. під контроль України перейшли частини радянських Збройних сил, органи внутрішніх справ та безпеки, прийнявши присягу на вірність Україні. По суті, це була фінальна крапка на існуванні СРСР.

Здобувши незалежність, Україна повернулася на світову мапу, а український народ знову зайняв належне місце в Європі й світі. В Україні почали розвиватися засади демократії, яка рано чи пізно, але неодмінно створює можливості для самореалізації більшості членів суспільства.

Після складного першого десятиліття незалежності, на початку 2000-х років Україна почала демонструвати суттєві економічні успіхи. Попри дорожнечу енергетичних ресурсів, відсутність виходів на нові ринки, майже цілковиту незахищеність внутрішнього ринку чимало українських товарів стали конкурентоздатними, знаними в світі. В українській економіці стали одночасно розвиватися різні сектори. Проте політичні процеси доволі часто дрейфували від демократії у бік тоталітаризму. Це викликало народні протести, що переростали в революції.

Помаранчева революція досягла лише короткотермінових успіхів, але не стала завершальною. І хоча в нашій країні після Помаранчевої революції вдалося зламати негативні соціальні тенденції, але соціально-економічного перелому не відбулося. Наслідки геноцидів і демографічних катастроф XX ст. давалися взнаки. Країна залишалася серед лідерів за темпами скорочення населення. Соціально-демографічна криза стала наслідком радянського панування, що підтверджують регіональні зрізи соціально-демографічних процесів.

Найвищі показники народжуваності та найменші смертності, злочинності і соціальних хвороб (СНІД, туберкульоз тощо) були в тих областях України, які менше часу перебували у складі СРСР. Негативний вплив на розвиток України мала внутрішньо-політична боротьба між різними політичними силами, зокрема – проросійськими та проєвропейськими.

На цьому ґрунті постала Революція Гідності. Вона явила сьогочасному світові чи не найпотужніше і наймасовіше демократичне збурення народу. За даними соціологів Фонду «Демократичні ініціативи», у подіях Київського Євромайдану брали участь 5 % населення України, в інших

Помаранчева революція. Київ, Майдан Незалежності, жовтень 2004 р.

Революція Гідності. Київ, Майдан Незалежності, листопад 2013 р.

містах і селах – 6 %, і ще 9 % населення допомагали мітингувальникам харчами, грошми тощо. Отже, 20 % дорослого населення України – майже 10 мільйонів – так чи інакше активно підтримували Майдан.

Проте назвати Революцію Гідності переможною доволі складно. Адже такі негативні явища в суспільному житті, як корупція, контроль олігархів за найбільшими секторами економіки і політичного життя, недооцінка ролі малого бізнесу і середнього класу подолати не вдалося. До усього цього додалася відверто агресивна політика Росії до України. І хоча Революція Гідності сприяла зупинці узурпації влади кланом Януковича вона також може бути віднесена до незавершених революцій, оскільки згубна олігархічно-корупційна система не була зламана. Її постійно підживлювала кремлівська путінська кліка.

До позитивних наслідків Революції Гідності слід віднести те, що український народ вкотре продемонстрував своє прагнення до волі, а Україна набула більшої ваги і

шани як демократична держава з власною гідністю та героїчною історією. Революція сприяла розвитку серед населення України самоповаги, патріотизму та солідарності.

Кремлівські керманічі значною мірою втручалися в перебіг Революції Гідності: саме вони спланували втечу Януковича та використали це, щоб загарбати Крим, покарати і принизити Україну за Революцію, максимально підірвати її життєздатність.

Заздалегідь до Криму було надіслано додаткові спецпідрозділи російських військ та численних членів російських байкерських клубів. 23 лютого прямо на мітингу в Севастополі «мером» без виборів було проголошено громадянина Росії, а в ніч на 27 лютого 2014 р. будівлі парламенту та уряду Криму були захоплені російськими військовими без розпізнавальних знаків, терористи вивісили над головними адмінспорудами півострова прапор РФ. Під дулами автоматів було проведено засідання парламенту автономії.

Окупанти заявили, що кримські депутати проголосували за проведення референдуму, але преса не могла підтвердити цього: її вигнали із зали засідань. 1 березня 2014 р. Рада Федерації РФ «дозволила» президенту **Володимиру Путіну** військову агресію проти України. Так розпочалася нова загарбницька війна Росії проти України, що триває вже дев'ятий рік.

Загарбницькі апетити Росії не наситилися Кримом: окупанти мали намір захопити стільки українських територій, скільки зможуть. Рашистське гасло «Новоросії», що його підняла на щит офіційна кремлівська пропаганда, було таке ж фашистське, як і нацистський *Lebensraum* («життєвий простір») **А. Гітлера**. Ним намагалися виправдати насильницьке позбавлення українського народу на його власній праотчій землі права існувати, творити культуру, історію і саме життя. Більша частина земель, які Росія намагалася називати «Новоросією», одвічно належали Київському князівству та Війську Запорозькому. Їхні сучасні мешканці у більшості вважають Україну своєю Батьківщиною і не прагнуть відокремлюватися.

На початку квітня 2014 р. російські терористи-бойовики захопили деякі державні установи Донецька, Луганська і Харкова. Російські агенти та їхнє колабораційне охвістя проголошували свої самозвані «республіки», маючи щонайбільше по кілька тисяч прихильників на вулицях.

На російський терор Україна відповіла Антитерористичною операцією (АТО), а пізніше Операцією об'єднаних сил, але мантра української влади уникати в публічних висловлюваннях слова «війна» не відвернула її нової смертоносної хвилі: 24 лютого 2022 року Росія перейшла до повномасштабного воєнного загарбання України, цинічно назвавши це «спецоперацією».

Воєнні дії поширилися на значну територію України. Саме під час цього етапу війни росіян, через їхні злочини і звірства, знищення людей, українських сіл і міст, стали називати *рашистами*, а Росію, все частіше, – *терористичною країною*.

Світ воістину жахнувся від злочинів рашистських окупантів. Опір українців змусив цивілізовану міжнародну спільноту нарощувати тиск на Росію та утворити коаліцію держав для всебічної підтримки України.

У силі протистояння українців російській агресії значну роль відіграють великі духовні надбання української цивілізації, що вийшла далеко за межі сучасної території України.

Незалежність України значною мірою відновила національну і громадянську ідентичність та самоповагу, а також історичну місію, без якої країна залишається лише залюдненою територією. Українці упродовж 368 років ведуть жертвну боротьбу із московським загарбництвом за збереження своєї самобутності. У минулому та на початку нинішнього століття це вартує Україні десятків мільйонів втрачених людських життів. Проте Україна продовжує чинити шалений опір рашизму і виконувати свою нелегку історичну місію – відстоювати цінності особистої та національної свободи.

Які ж висновки можна зробити з нашої багатовікової історії?

1. Наша країна звідавна тісно ув'язана у світові загальноцивілізаційні процеси;
2. На теренах України вже понад 6000 років тому почалося становлення протодержавних утворень-вождівств, яким у наступні 5000 років випало стати однією з провідних моделей політогенезу;
3. У часи Трипільської цивілізації закладено основи хліборобської традиції, яка визначає ментальність української нації;
4. Цивілізаційний розвиток та етногенез українців був процесом тривалим, але не був лінійним та «монодержавним» попри різне походження народів, які упродовж тисячоліть влилися в річище творення української нації: від місцевих аборигенів кам'яного віку до хліборобських і кочових племен наступних тисячоліть;
5. Територія між Карпатами і Сіверським Донцем є історико-географічним ареалом України з неповторною історією і культурою;
6. Історія України та українців починається від найдавніших поселень людей, а слов'янський період є лише один з періодів, що понад тисячу років тому увінчався створенням держави Руси-України;
7. Після Другої світової війни країни цивілізованого світу засудили та заборонили фашизм, відмовилися від практики загарбницьких війн. У світі залишилося небагато країн, що вдаються до військових загарбань чужих територій. Однією з них залишається Росія. У цій країні після 2000 року сформовано людиноненавистницьку ідеологію та практику – рашизм. Світ має об'єднатися – обмежити права Росії застосовувати зброю та заборонити рашизм;
8. Українська історична наука покликана якомога швидше і повніше донести світовій спільноті правду про багатовікову історію України, її одвічне протистояння агресивним намірам московщини і російської царської та комуністичної імперій, про світову загрозу сьогочасного людиноненавистницького кремлівського режиму та його неонацистської ідеології рашизму;
9. Українська цивілізація, пройшовши довгий та звивистий історичний шлях, продовжує виконувати свою історичну місію – відстоювати цінності особистої та загальнонаціональної свободи. ■

Любомир Гузар: «Якою буде наша рідна Україна – залежить від нас, від кожного з нас»

Нині Україна, як ніколи, потребує моральної підтримки. Нам усім недостає мудрих настанов Блаженнішого, порад, як діяти, та й просто людської підтримки. Як своєчасно сьогодні, в час протистояння жорсткому віроломному ворогу, звучать його слова-повчання: *«Треба любити своє, бути готовим навіть віддати за це своє життя, але не робити цього коштом іншої людини».*

Вашій увазі, дорогі читачі «Світогляду», пропонуємо спогади проректора Українського католицького університету **Мирослава Мариновича** про Любомира Гузара.

31 травня 2022 року минуло п'ять років з того дня, коли відійшов у вічність Патріарх **Любомир Гузар** – один з найвидатніших і найшанованіших моральних лідерів України. Кожен крок його праведного життя був прикладом глибокої любові до України і самовідданого служіння людям. Кир Любомир Гузар – один із керманічів Української Греко-Католицької Церкви. Він відрізнявся незламним духом та відданістю високим ідеалам. Все життя своє посвятив службі Богу та людям. Був великим оптимістом. Вірив, що Україну чекає велике і славне майбутнє. Був Українцем з великої букви.

Від головного редактора «Світогляду»

Я мав велику честь та приємність знати та спілкуватися з Блаженнішим Любомиром Гузаром.

Це була надзвичайна людина, послана нам Всевишнім, аби надихнути нас на добрі справи та вселити віру в краще майбутнє України.

СЛОВО ПРО НЕЗАБУТНЬОГО БЛАЖЕННІШОГО ЛЮБОМИРА

*Моя мрія в житті – бути Людиною
Любомир Гузар*

Мирослав Маринович
релігійзнавець, публіцист,
проректор
Українського католицького
університету
м. Львів

Ми часто скаржимося, що Бог не посилає нам пасіонарних лідерів. Але схоже, що ми, як юдеї за часів Христа, просто очікуємо не того, кого слід. Бо нам Господь подав особливий дар: у час, коли Україна нестримно поринала у карнавал владо- і грошоловства, коли на арену вийшла *Людина користі*, Господь послав нам за провідника *Людину молитви* – *Ното оранс*. Аби гріх не став незаперечним законом нашого життя.

Ми всі були свідками цього особливого феномену: коли до якоїсь зали заходив отой скромний чернець, зі своїх місць шанобливо вставали навіть найсановитіші можновладці. Вставали, навіть знаючи, що він цього не побачить. Бо зір фізичний на той час у нього вже згас, поступившись місцем зору духовному. Тому, коли слово брала ця Людина молитви, що говорила простими словами, зрозумілими всім посполитим, імениті інтелектуали замовкали. У простих душпастирських формулах цієї людини була присутня не інтелектуальна заковиристість, а спокійна мудрість і високий маєстат духу.

Упродовж усього періоду патріаршества **Кир Любомира** Українська Греко-Католицька Церква відновила свої традиційні структури та розвинула нові структурні ланки. Консолідував свою роботу Синод Єпископів, запрацювали тематичні сесії Патріаршого Собору УГКЦ. Нове дихання отримали щорічні монарші собори та конференції під загальною назвою *«Преображення у Господі»*. Револьюційним для Церкви було піднесення ролі мирян, і цій темі був присвячений окремий собор. Розпочалося всебічне й багатоліке життя цілої Церкви, що й дало Патріархові Любомиру підставу сказати 2001 року св. **Пані Іванові-Павлу II**: *«Уже сьогодні, Святіший Отче, перед Тобою в любові й покорі стоїть Церква, готова до здійснення нових завдань, які випливають з нашої богоносної східної традиції й церковного управління, а також із нашого почесного обов'язку перед усією вселенською Церквою».*

Паломництво *Папи Івана-Павла II* в Україну було великою заслугою Патріарха Любомира й керованої ним Української Греко-Католицької Церкви. Цим твердженням я не применшую заслуг нунціатури Римо-Католицької Церкви в Україні та державних структур. В історії пастирських поїздок цього Папи візит в Україну виявився одним із найбільш успішних та організованих, після чого у Ватикані подивилися на цю відроджену Церкву зовсім іншими очима. А Божественна Літургія, відслужена Митрополитом Любомиром у Львові в присутності Понтифіка, була чи не найбільшим мирним зібранням за всю історію України. Вона ж була і кульмінацією піднесення нашого духу, що виразно відбилася на поведінці львів'ян: люди стали добрішими одне до одного, а водії чемно пропускали перехожих.

Саме під час тієї Літургії Блаженніший Любомир покаєнно вибачився, що *«...деякі сини й дочки Української Греко-Католицької Церкви, на превеликий жаль, свідомо і добровільно заподіяли кривду своїм ближнім з рядів свого рідного народу чи інших народів»*. Ця фраза відразу стала сенсаційною як в Україні, так і в Польщі. Чимало українців захвилювалося: мовляв, чи не були ці слова передчасними. Були й такі, що остерігали Блаженнішого від цього кроку. Я можу засвідчити, як твердо і переконано він стояв на своєму.

Відтак не дивно, що саме в ту пору було сформульовано головну місію Української Греко-Католицької Церкви у нинішній час: *«святість об'єднаних людей у паломничанні на шляху до церковного співчуття, щоб здійснити волю Христа-Спасителя»*. Звичайно, багато хто сприйме тут слово «святість» як пафосну пересадку, але я особисто бачу відчутний зв'язок між паломництвом Івана-Павла II, відважною духовною поставою Любомира Гузара і подальшими українськими революціями. У тому факті, що це були Революції духу, які очищали Україну від скверни, була неоціненна заслуга цих двох людей. І зрештою, кожен може згадати постать Блаженнішого на Євромайдані, коли він сформулював важливу християнську максиму: *«Працюймо так, ніби все залежить від нас, молимося так, ніби все залежить від Бога»*.

За час патріаршества Блаженнішого Любомира Церква, яка в комуністичні часи вимушено була «Церквою мовчазною», нарешті повною мірою відновила свій публічний голос. Її глава не раз повторював: *«Дайте людям вирости у свободі»*. Тут ключове слово – «вирости», бо до свободи, до тієї світлої миті остаточного визволення, треба *зростати* – поволі й поступово, але невпинно. Як любив повторювати **Митрополит Шептицький**, *«Божі млини мелють поволі»*. І в цій довірі до невпинності Божих млинів – велика духовна сила Патріарха Любомира.

Поволі – ох, як нестерпно поволі! – мелють Божі млини у сфері державно-церковних відносин. Патріархові доводилося здійснювати своє служіння в суспільстві, в якому панувала велика світоглядна мішанина: державні посадовці плутали Церкву смиренну з Церквою слухняною й «кишеньковою», духовенство плутало невтручання у політику з покорою гріховним владомощам, а народ і держава, замість бути партнерами у служінні спільному благові, розходилися по різні боки антагоністичних барикад.

У цьому похмурому світі постать Патріарха Любомира була символом іще не оціненої гармонії й «золотої середини». Бо властиві йому правда, любов і благочестя не були нічийими політичними союзниками і не стали інструментами в жодних руках. Вони були рівновіддаленими від учасників політичного конфлікту, зате наближеними до кожного, хто відчував якусь потребу чи був сповнений муки страждання.

Від 2003 року за час патріаршества Любомира Гузара розпочався процес перенесення резиденції митрополита Києво-Галицької митрополії Української Греко-Католицької Церкви до Києва та будівництва патріаршого собору, що відкривало нову сторінку в історії нашої Церкви. Про тогочасне мислення Патріарха можна сказати урочистими словами Еклезіяста: *«Усьому час-пора, і на все слухна хвилинка під небом: час берегти духовний скорб і час його віддавати»* (пор. Проп. 3:1–8). І справді, був час Галичині одній зберігати скорб єдності з Петром, коли Київ увійшов у смугу свого історичного затемнення. Сьогодні, коли Київ крок за кроком повертає собі давню первопрестольність, настав час Галичині повернути у його скорбницю те, що було виношено у давньому Києві; чим надихалися його великі предки, а саме: дух церковної єдності.

Звичайно, не всі зусилля Патріарха увінчалися щасливим завершенням. Йдеться тут передусім про визнання патріаршого статусу УГКЦ. Сам Блаженніший роз'яснював: *«Патріарший статус Церкви – це не тільки декрет Синоду Єпископів, підтверджений визнанням Святішого Отця. Це передусім преображене життя Божого Народу, який усвідомлює свої нові обов'язки та відповідальності»*. Тобто, іншими словами, доля патріархату насправді – в руках самих греко-католиків. І навіть якщо на заваді стоять аргументи політичні чи конфесійні, відповідь наша має бути передусім духовною. Адже саме з духовного джерела беруть початок стрімкі потоки нашого життя.

Не лише греко-католики, а й чимало інших християн України вдячні Патріархові Любомиру за вірність пророцтву св. Андрія і за віру в те, що *«нове сяйво слави Божої... може і повинно променіти з єдиної Київської Церкви»*. Ми вдячні Блаженнішому за те, що він запропонував українським християнам київської традиції такий шлях до єдності (див. його послання «Один Божий народ у краї на Київських горах»), який не руйнує особливостей їхнього благочестя і перетворює історично зумовлені відмінності у скорбницю спільного духовного досвіду.

На схилі літ Любомир Гузар виступив з важливою ініціативою: створення у грудні 2011 року Ініціативної групи «Першого грудня». Це була програма трьох українських Церков і української громадськості об'єднати зусилля задля духовного відродження українського суспільства. І всі ми, учасники цієї Групи, зберігаємо в пам'яті світлий образ Блаженнішого Любомира, у якого завжди була повага до думки іншої людини й мудрий спокій духовного патріарха. ■

Все вищесказане не вичерпує багатой Книги життя Кир Любомира Гузара. Але й того, що ми згадали, цілком досить, щоб вдячно схилити голову перед пам'яттю про цього праведного чоловіка, який був посланий нам Богом як дар.

«НА ПОЗВАХ», АБО ЯК НАВЧАТИ(СЬ) ПАТРІОТИЗМУ

Сфера прекрасного — це розквіш, яку може собі дозволити дозріла сама в собі нація. А коли цього ще немає, коли історія поставила перед нацією завдання мобілізації всіх сил на збереження державності та свого національного життєвого простору, тоді в усіх поетів хай лунає клич до бою, а не спів соловейків у вишневому саду. Не особистий біль, а біль народу вартий оспівування.

Левко Лук'яненко

Нещодавно натрапила на книгу «На позвах» **Левка Григоровича Лук'яненка**, видану у Києві 2018 року ТОВ Юрка Любченка. Як зрозуміло з цитованого епіграфу до передмови цієї книги, вона — не про прекрасне, а про свідоме служіння високій ідеї всіма можливими способами, підкорення цій ідеї всіх власних умінь, навичок, талантів.

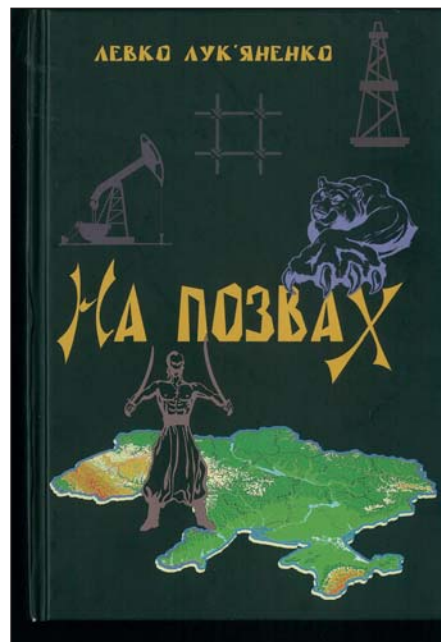
У підзаголовку книги — «Публіцистика». Однак це не лише публіцистика, це й листування, занотовані міркування, депутатські звернення, виступи, рецензії, некрологи... Тексти написані Левком Лук'яненком до певних подій або як реакція на вчинки влади, колег, публікації засобів масової інформації, інтерв'ю тощо. Тому містить книга не тільки власні тексти автора, а й звернення до нього чи відповіді йому інших. На жаль, книга оформлена в такий спосіб, що не завжди з першого погляду зрозуміло, чий це текст, з якого саме приводу він постав, коли й де був (і чи був взагалі) оприлюднений. Вочевидь, логіка побудови була зрозуміла авторові, який сам і укладав цю книгу, однак пересічному читачеві зрозуміти цю логіку складно. І очевидно, що насправді цих текстів було значно більше, тож до шістсотсторінкової книги увійшли найважливіші.

Також мені без авторських (чи редакторських) коментарів було важко зрозуміти поділ книги на чотири частини («Зі своїми й чужими», «Хто за, хто проти», «Чорні дні. Буря. Просвіток», «Невтомно сій насіння віри в українську справу»): виділення розділів не виглядає обґрунтованими тематично чи подієво. Усі тексти у них суголосні, перегукуються, повторюються і спрямовані вони до єдиної державницької мети — досягнення повної й абсолютної самостійності України. Тому прикро, що в книзі немає потрібних пояснень і коментарів, а також що вона рясніє коректорськими огріхами.

Вже перше речення Передмови вводить в оману: «Книжка складається з подій сімох років з 2010 по 2016 включно». Насправді у ній так чи інакше висвітлений значно більший час історії України та боротьби української нації за самоствердження, неодноразово описано події початку 1990-х рр., які призвели до проголошення Акту незалежності України, а також ключові події життя Левка Григоровича, які закономірно привели його до ролі одного з творців цього Акту.

Саме проголошення Акту відбулось 24 серпня, у день народження Левка Григоровича, і цей день 1991 року він називав своїм найщасливішим днем народження. Тому мабуть кожного року до нього напередодні річниці Незалежності України звертались журналісти численних ЗМІ по інтерв'ю. У книзі вміщено таких інтерв'ю кілька, і в кожному з них маємо один і той самий набір запитань: як уродженець чернігівщини став щирим націоналістом; що відчував він протягом 72 днів у камері смертників; як було створено Акт незалежності. Іноді — що ж таке націоналізм і що буде далі. Левко Григорович щоразу докладно, чітко й правдиво відповідав на ці питання, а позаяк ці відповіді виринають і в інших текстах, складається під час читання книги враження, що це й справді були найважливіші події його життя.

Так, ніби не було призову на фронт Другої світової й служіння у лавах радянської армії, де стали остаточно зрозумілі хиби радянської влади, готової винищити населення цілої республіки, ретельного навчання на юридичному факультеті Московського університету, куди вступав, маючи на меті здобути гідну освіту для боротьби з цією владою, перших спроб створення організації для боротьби, зради одного з її учасників і арешту. А потім — спілкування з багатьма надзвичайно цікавими людьми різних національностей, які готові були і намагались протидіяти радянській системі. І вже після повернення в Україну з тюрем і таборів — повсякденної важкої активної праці, агітування, партійної і депутатської роботи, посади Надзвичайного і Повноважного посла України в Канаді на початку 1990-х, коли тільки налагоджувались продуктивні зв'язки з діаспорою, створення й роботи Української Гельсинської спілки й Асоціації дослідників Голодоморів України, просвітництва, постійних подорожей з книгами, з виступами, з культурними місіями, намагання реформувати

Герой України Левко Лук'яненко (1928—2018). Фото: Укрінформ

виборчу систему, виплекати національну політичну еліту, свідому завдань створення потужної європейської самостійної України. Усе це надзвичайно цікаво, але впевнена — дещо приховане і нині, тож спадок Левка Григоровича ще може піднести його дослідникам несподіванки.

«Сповідую формулу: доля нації залежить від рівня національної свідомості нації. — пише Л. Лук'яненко. — Звідси витікає, що поширення української національної ідеї становить стратегічне завдання націоналістів України. Я паралельно з державною, партійною і громадською діяльністю, після звільнення із заслання завжди і постійно її поширюю в письмовій і усній формі». Тому тексти Левка Григоровича є стилістично різними: від запальних агітаційних звернень до виборців і аж до чітко виписаних юридично пропозицій — до президентів України. Є серед цих текстів войовничі й ліричні, полемічні й наукові; вони присвячені виборчому процесу, становленню виборчої системи, розвитку економіки, українській історії, інформаційній політиці, військовій справі, помилкам влади, організації просвітницьких патріотичних видань, підтримці політ'язнів, піднесенню статусу ветеранів Української повстанської армії — всього й не перелічити.

А деякі з міркувань Левка Григоровича є напрочуд слушними й нині. Ось, наприклад, відповідь на запитання про помилки влади ще 2001 року: *«Влітку 1990 року після того, як ми відхилили підсунутий Горбачовим березневий референдум, Єльцин уперше закрутив краник. Україна опинилася без солярки та бензину... Це був перший сигнал, що Росія — не брат, а лише сусід. Той сигнал був достатнім, аби Україна взялася*

будувати власний нафтовий термінал. Однак цього не було зроблено ні 1990, ні 1991, ні 2001 року... То була найбільша економічна помилка десятиліття. Гадаю, свідомо. Її спричинили характери обох українських президентів. Великою помилкою Кравчука, яку згодом підхопив і Кучма, було атомне роззброєння. Ще більшою помилкою було віддати тактичну зброю, а стратегічну залишити. Куди українці збиралися стратегічними ракетами стріляти — по американцях? Якщо вже віддавати зброю, то стратегічну, а тактичну залишити, бо ж під боком маємо сусіду...».

Левко Лук'яненко повсякчас стверджував, що значною мірою це були не помилки, а свідомо політика. І названих вище президентів нашої Держави, і їхніх наступників. Багато років його гаслом було

«Україні — українську національну владу!».

Вітання авторові Акту проголошення Незалежності України Левку Лук'яненко. 24 серпня 1991 р. Фото: Вечірній Київ

Він вважав, що тільки патріотично налаштована влада буде справді працювати на зміцнення безпеки й економічне зростання України, а всі інші — заганяти Україну під Московію й збагачуватись за її рахунок. Із цього випливало дві ретельно продумані й обґрунтовані пропозиції — змінити виборче законодавство таким чином, щоб змусити партії об'єднуватись задля подолання прохідного виборчого бар'єру і таким чином скоротити кількість партій, які вимушені будуть ставати на ідеологічні рейки й працювати, а не купувати голоси за гречку, а також установити у Верховній Раді національний паритет депутатів відповідний до того, що існує у суспільстві, тобто щоб більшість у Українській Верховній Раді складала саме українці, а не представники різних нацменшин. Тоді досяжним став би *«економічний націоналізм»*, простіше кажучи, принцип *«свій до свого по своє»*, актуальний і нині.

А імовірних кандидатів на посаду президента держави вважав за необхідне оцінювати реально за трьома «чинниками»: здатністю послідовно й рішуче захищати незалежність України у політичній сфері; реформувати економіку в напрямі створення суспільства приватних власників, без обстоєння олігархічних інтересів; вирішити проблему відродження мови, духовного розвитку й морального оздоровлення нації.

Для мене також було несподіваним і дуже цікавим те, скільки сил і уваги вкладав у своїй діяльності Левко Григорович у питання захисту української мови й національного інформаційного простору, коли ще в 1990-х говорив про мову й інформацію у категоріях національної безпеки. Як доречно ще 30 років тому він написав про те, що Україна програє Московії інформаційну війну на власних землях, насамперед у Криму й на Донбасі. Він відчайдушно намагався привернути увагу влади до надміру московської пропаганди, засилля російської мови, відсутності української патріотичної літератури для людей різного віку, передовсім молоді, недостатності охоплення українською мовою телефірів і радіопередач, відсутності в Севастополі російських шкіл... Як закликав до створення й захисту власне українського інформаційного простору, до необхідності виховання населення, спонукав його до вивчення мови й історії. *«Телевізія спроможна відігравати величезну корисну роль у справі звільнення української постколоніальної і постгеноцидної нації від проімперських антиукраїнських ідеологем, понять, міфів»*. Але *«...цього не роблять власники інформаційного простору на українській землі. Хто вони?»*, — це з тексту 2010 року. А ось зі ще давнішого, 2005 р., звернення до Міністра культури і туризму України про те, що потрібні укази: *«Про очищення України від радянської символіки; Про переведення діловодства на українську мову та атестування держслужбовців на знання державної мови; Про збільшення закладів... освіти з українською мовою викладання; Про українізацію ЗМІ, в тому числі електронних...»*.

І зі звернення до Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів України: *«Нинішня ситуація в Україні вимагає створення системної програми утвердження української мови як державної... мовна політика не може бути сферою політичних спекуляцій...»*.

Можливо, якби відповідні заходи було вжито 2005 року, то 2014 і 2022 виглядали б інакше? Варто було ж дослухатись. Ось із інтерв'ю 2009 року: *«Україна має вступити до НАТО якнайшвидше. Я проти орієнтації України*

на Захід чи Схід. Я за орієнтацію на українські цінності. Та за вісімнадцять років незалежності наші збройні сили доведені до жалюгідного стану. Вони не здатні самостійно захистити Україну. Тому сьогодні НАТО може дати надійні гарантії незалежності України».

Він вважав катастрофічно небезпечним кроком створення прецеденту федералізації України, коли 12.02.1991 Криму був наданий статус автономної республіки. Наприклад, 1994 роком датовано пропозиції щодо здійснення заходів з українізації Криму, зокрема шляхом *«корекції демографічної ситуації на півострові»*, тобто надання дозволу повернутись у Крим раніше виселеним звідти до Сибіру і Далекого Сходу українцям, створення умов для поселення там мешканців із Зони відчуження й відставних українських офіцерів, приїзду молодих фахівців — українських викладачів шкіл і вишів, організації обміну студентами з вишами заходу й центру України тощо.

І ще 1998 р. Левко Григорович стверджував, що через надання автономії Крим став трампліном *«російського імперіалізму для відриву цієї області від України, і Крим перетворився на хронічну болячку на тлі нашої національної унітарної території»*. Тому тільки як зраду він міг сприйняти ратифікацію угоди про продовження перебування Чорноморського флоту РФ на українській території, за яку Верховна Рада проголосувала 27.04.2010: *«Упродовж 20 років росія веде інформаційну війну супроти ідеї незалежності України. І тепер промосковські інородці та українські перевертні, захопивши владу, відкрито стали на шлях порушення Конституції і здачі росії українських національних інтересів... Геть постколоніальну владу!»*.

Тому надзвичайно близько до серця прийняв Левко Григорович події Євромайдану, і з обуренням і розпукою — здачу Криму: *«задача державою своєї території без бою є чорною подією в історії країни...»*. І ще активніше став, спираючись на ст. 11 Конституції України, згідно з якою *«державою сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичній свідомості, традицій і культури...»*, закликати до створення національного інформаційного простору України, заохочуючи й залучаючи інші демократичні країни *«до співпраці в цій інформаційній війні супроти агресора»*.

Помер Левко Григорович Лук'яненко 7 липня 2018 року, не доживши півтора місяця до 90-річчя й кількох років до повномасштабної війни України з Московією, про невідворотність якої він повсякчас твердив і готуватись до якої за всіма напрямками державотворення постійно закликав. Мабуть, саме через це так болісно відгукуються нині його слова:

«Дорогі українці! Москва... старається знищити незалежну українську державу. Вона проводить дику імперську політику, вбиваючи в голови громадянам України і росії підступно брехливу думку про єдність і недилімість».

Ми два різні народи: зі своєю мовою, своєю історією, своєю ментальністю. І ми маємо право на своє незалежне окреме існування...

Дихнувши свободою в незалежній Україні, ми не можемо допустити її втрати.

Пам'ятаймо, що доля України у наших руках.

Слава Україні! Героям Слава! ■

Анна Радченко

канд. геол. наук, головний редактор
ВД «Академперіодика» НАН України

«ОХ, ВІЙНА, ЩО Ж ТИ, ПІДЛА, НАКОЇЛА...»

Мабуть, не тільки я, а й багато українців, на голови яких падають російські бомби і ракети, сьогодні згадують ці рядки з вірша учасника Другої світової війни **Булата Окуджави**.

Пригадую: 7 липня 1994 року у Київському політехнічному інституті відбувається вечір-зустріч із поетом, співаком, композитором Булатом Окуджавою, який після операції на серці прилетів зі США до Києва. І хоча я запізнився на цю зустріч, але встиг почути деякі відповіді на запитання із зали. На запитання про його ставлення до «українського націоналізму» і незалежності України Булат Окуджава відповів: якщо **Шевченко** та **Гоголь** виступали за незалежну Україну, то він буде вдячний, якщо українці зарахують до них і його. Згадуються його слова: «Росія розчавлена мілітаризованою економікою», його проникливе звернення до загиблого на війні з гітлерівським нацизмом однополчанина: «Що я скажу твоїм домашнім? І що вдові я розповім?».

І ось тепер онуки та правнуки тих солдат, які боролися з **німецьким** фашизмом і яких «війна гнула і косила», принесли на українську землю відроджений у нових формах, знаках і символах фашизм **російський**.

Вже не очманілим від своєї тевтонської зверхності й колосальної військової потуги **Гітлером**, а знавіснілим від смакування імперською величчю Росії та її «божественною місією» ошасливлувати насильницьким «визволенням» інші народи **Путіним** розв'язана війна. Нова війна в Європі. Війна, яка косить на українській землі дітей, жінок, літніх людей. Сьогодні в Україні лютує насильство, ллються сльози й кров. Російські танки, ракети, «гради», «смерчі», «урагани» поливають наші міста смертоносним вогнем, руйнують дитячі садки, школи, університети, лікарні, театри...

Але український народ як ніколи згуртувався та в якомусь дивовижно-натхненному патріотичному пориві захистити свободу й незалежність Батьківщини піднявся на боротьбу проти російського агресора. Горять російські танки і БТРи, падають літаки й гелікоптери, трупами російських солдат вкривається українська земля. Як і в Гітлера, так і в Путіна, блицкригу не вийшло. А «демократичний диктатор» розраховував на блискавичну «воєнну спецоперацію».

Весь цивілізований світ нарешті побачив справжнє обличчя путінського режиму, який доволі успішно маскувався. Британський журналіст **Пітер Померанцев**, син народженого в Києві дисидента **Ігоря Померанцева**, працюючи в Москві, розгледів істинну природу нинішньої Росії з її «керованою демократією» і «керованою», маріонетковою опозицією, з її переродженою авторитарною та непогамованою жадобою наводити порядок за межами Кремля шляхом «присилування до миру». «Це не країна в перехідному стані, а певний тип постмодерної диктатури, що використовує мову й інституції демократичного капіталізму з авторитарною метою»¹, – чітко та об'єктивно визначив суть «нової Росії» британський журналіст, намагаючись ще в рік загарбання Росією українського Криму і вторгнення на Донбас розкрити очі західному світові.

Микола Жулинський
доктор філ. наук,
академік НАН України,
директор
Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка
НАН України,
м. Київ

¹ Померанцев Пітер. Нічого правдивого й усе можливо. Сходження до нової Росії. Київ, 2020. С. 58.

Тим європейцям, певна частина яких і досі закурена фіміамом кремлівської пропаганди про «святую» місію Росії щодо російськомовних співвітчизників за кордоном, зокрема в Україні. Путінська Росія «успішно» їх захищає, прирікаючи на смерть від нестачі повітря, води та їжі під завалами у поруйнованих будинках в російськомовному Харкові. Європа бачить, як забезпечуються російським агресором права російськомовного населення в Україні «градами» і «смерчами», але з Росії й досі долинають форсовані патріотичною риторикою голоси, наповнені велеречивим захопленням хоробрістю президента Путіна, який, бачте, не побоявся ні США, ні НАТО і виступив на захист поневоленої «фашистами-бандерівцями» України.

Мені ж пригадалися міркування римського мислителя **Луція Аннея Сенеки** про хоробрість. Він піддає сумніву висновок філософів: *«хто хоробрий, той безстрашний»*. Виходить, що хоробрий не усвідомлює навислої над ним смертельної небезпеки, бо він безстрашний. Путін – хоробрий, бо наважився піти війною на Україну? Отже, він – безстрашний? І Сенека робить висновок: *«Це ознака радше божевільного чи несамовитого, ніж хороброго»*.

То хіба ж можна отверезити словами, переконати, вгамувати божевільного, несамовитого? Президент Франції **Еммануель Макрон** раз у раз телефонічно просить знахабнілого від безкарності диктатора припинити війну, а той, втішений такою благаючою увагою, ще більше розпалюється від своєї *«великої рішучості взяти під контроль усю країну»*.

Чи можна зрозуміти лідера європейської держави-члена НАТО? Що ж, президент Макрон знає, чого можна чекати від божевільного авантюриста, який шантажує світ ядерною «палицею». Провідник російського неоімперіалізму вже привів у бойову готовність свій ядерний потенціал – 6200 ядерних боеголовки, націлених на США, на Європу, на інших *«зовнішніх ворогів»* Російської Федерації. Але не можна виправдати ні Макрона, ні країни НАТО, які свій страх приховують, начебто турботами не спровокувати Третю світову війну. Путін знає, що Захід боїться його і тому наважився на агресивне вторгнення в Україну. Єдина надія – на Сполучені Штати, які розуміють, що страх не рятує, а навпаки, провокує на агресивні дії. Відчуваючи страх противника, агресор стає ще більш нахабним і рішучішим у своїх діях.

Звісно, усіх жахає те, що ядерна катастрофа вже на порозі світової цивілізації. Про це свідчить захоплення російським окупантом Чорнобильської, Запорізької атомних електростанцій, а НАТО й досі не наважується закрити небо над Україною, бо боїться спровокувати «безстрашного» Путіна на поширення війни по всій Європі. Від несамовитого диктора можна й такого кроку чекати, його, видно, не лякає перспектива самому собі накинути петлю на шию. Але ця визвольна удавка неминуче затягнеться на шії народів Російської Федерації, яка вже стала країною-ізгоєм. Країну-терористку рішуче засудив весь цивілізований світ і створенням міжнародної коаліції на підтримку України прирік її на неминучу поразку.

Та якщо не НАТО, то, сподіваюсь, Сполучені Штати захистять українське небо від літаків і ракет російського агресора. Ця країна ще за часів президента **Рональда Рейгана** усвідомила, що СРСР – *«імперія зла»*, в якій згодом утвердився класичний авторитаризм із усіма політико-економічними наслідками.

Режиму Путіна вдається завдяки потужній інформаційній інтервенції вселяти в голови пересічних громадян міф про російську *«націю в облозі ворогів»*, до яких пострадянська Росія, як раніше й СРСР, зараховує США, країни Європейського Союзу, НАТО, а тепер і Україну. Завдяки тотальному зомбуванню населення путінський режим тримає в морально-психологічній напрузі російське суспільство.

Наявністю зовнішніх ворогів виправдовуються величезні витрати на озброєння, на військові операції за межами країни, цим зумовлена здійснювана в РФ радикальна перебудова історичного минулого шляхом ревізій історії Росії, передусім оновлення міфу *«Великої Вітчизняної війни»* як *«Великої Перемоги»*, здобутої виключно *«єдиної родиною Росії»*, анексія Криму, як акт воз'єднання з Росією, неоголошена російсько-українська війна, трактована як внутрішня українська, громадянська війна.

Особливо активно здійснюється російськими політехнологами, всією інформаційною потугою Росії гіперболізація зовнішніх загроз, на які пострадянська Росія наче змушена активно реагувати, та глорифікація *«визвольних походів»*, необхідних для звільнення нещасних народів від гегемонії США, Заходу, від бандерівців-фашистів, будь-яких інших чужих і ворожих *«Святих Русі»*, заради встановлення миру і демократії.

Колишній заступник голови адміністрації президента Володимира Путіна, згодом – віцепрем'єр і помічник президента з міжнародних відносин **Владіслав Сурков**, який із нахабною гордістю, але не без серйозних підстав висловився: *«Я є автором або одним із авторів політичної системи нової Росії»*, неоднозначно визначив, чому свій *«каральний меч»* занесла над Україною країна такого, як **Сталін**, найефективнішого менеджера Путіна: *«Змушування силою до братерських відносин – єдиний метод, який історично довів ефективність на українському напрямку»*, – так передбачив розвиток подій *«ефективний менеджер нової Росії»* Сурков.

Чого ж тільки на українському напрямку, правда далеко не ефективному, особливо для нинішнього російського режиму?

Згадаймо історію *«визвольних походів»* Росії. Чому не сибірський, туркестанський, чеченський, грузинський, абхазський чи осетинський напрями? Особливо кавказький, який має глибоку імперіалістичну традицію просвітлення хрестом і мечем *«диких народів»* заради *«державного зростання Росії»*. І як тут не згадати поему Тараса Шевченка *«Кавказ»*, написану поетом восени 1845 року. Тоді, коли Кавказька війна (1817–1864) вже входила у третю стадію кривавого упокорення *«малих», «немирних», «неісторичних», «нецивілізованих»* народів Кавказу.

Як і в часи Російської імперії, комуністичної імперії СРСР, так і в часи постмодерної диктатури Путіна так звані *«визвольні війни», «визвольні походи», «спеціальні військові операції», «всьяке загарбання території, всьяке насильство, всьяке пригноблення»* здійснювалися і здійснюються *«під приводом просвіщення, лібералізму, визволення народів»* (**Фрідріх Енгельс**). І якими методами?

У кавказьких війнах росіянами застосовувалася тактика випалення землі: знищували населення – дітей, жінок, стариків, – спалювали аули, посіви, запаси сіна і зерна, руйнували замки.

Видатний учений-інтелектуал, академік НАН України **Іван Дзюба**, який полишив цей земний світ за два дні до жахливого ранку 24 лютого, наводить у своїй праці «Застукали сердешну волю...» (Шевченків «Кавказ» на тлі непроминального минулого) спогади сучасників, свідчення очевидців, архівні матеріали, рапорти командирів полків, переможні реляції воєначальників... Ці матеріали свідчать про нещадне винищення мирного населення російськими військами, яке уславлялося і підносилося до рівня масового героїзму доблесного воїнства і всеросійського подвигу втихомирення народів Кавказу.

Ось про що свідчить послужний список IV драгунського Нижегородського полку, який брав участь у «Кривавому штурмі Батурина і знищенні його з усім населенням». (До речі, цим полком керував наприкінці XVIII ст. генерал **Пьотр Текеллі**, ім'я якого, як зазначилося в полковому послужному списку, «вже отримало історичне визнання, як тісно пов'язане з падінням Січі і знищенням Запорозького війська»).

Цей «44-й драгунський Нижегородський Його Імператорської Високості государя спадкоємця цесаревича полк» прославився особливою жорстокістю в придушенні Чечні («розкатали ми чеченців на славу, поруйнували багато їхніх аулів, знищили посіви і запаси продуктів та побили багато народу»), Кабарди, Осетії («...війська обмежилися тим, що випалили всі навколишні поселення і знищили всі кам'яні бапти і замки»), Кахетії, Хефсурії, Іверії та інших грузинських князівств². І повсюдно – вбивства мешканців, знищення аулів, полів, запасів, майна...

А нині в Україні у складі «доблесного руського воїнства» лютують «кадіровці» – нащадки тих гордих, непокірних чеченців, для яких слово «*руський*» було найбільш ненависним прокляттям. Тих, які не на життя, а на смерть воювали з Білим царем, які, закатавши рукави суворих своїх черкесок вище ліктів, оголивши криві шаблі і обв'язавши шию смертним саваном, вступали в криваву війну з «руськими». Вони йшли на газават, на неминучу смерть, в священну битву за свою батьківщину, за свій народ. Ця смерть вважалася для них особливою честю, тому вони й брали з собою в бій свої савани.

А що означає смерть на українській землі – на землі, їм чужій, далекій – цим чеченцям-«кадіровцям»? Тільки неминучу ганьбу і прокляття свого народу, до гордих лицарів якого, готових прийняти смерть, але не скоритися російським «визволителям» звертався Тарас Шевченко:

**І вам слава, сині гори,
Кригою окуті,
І вам, лицарі великі,
Богом незабуті.
Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас сила
І воля святая!**

Якщо нинішнім кадіровцям-«визволителям» не в пам'яті російський геноцид свого народу далекого дев'ятого століття, то геноцид двадцятого століття, цей новітній кавказький терор, який здійснювала планомірно

новочасна Росія, не повинен забути навіть й тимі поплічниками Москви, які продалися російському окупантові на чолі із маріонеткою **Кадіровим**.

Та й сама Москва це визнавала після п'яти років підкорення Кавказу наприкінці XX століття. За перший квартал «чеченської п'ятирічки» «втрати російських військ склали за реальними, хоча й надто приблизними, оцінками від 2 до 5 тисяч убитими. Загинуло також якнайменше від 1,5 до 2 тисяч російських громадян, які воювали на стороні Дудаєва, а також декілька тисяч мирних мешканців Чечні. Понад 300 тисяч чоловік, третина населення республіки, стали біженцями і перебувають в жалюгідному стані» («Известия», 10 березня 1995 р.).

Росіяни, як самі вони визнають, втратили близько 5 тисяч чоловік вбитими за один лише квартал, тоді як за десять днів в Україні загинуло понад 10 тисяч «визволителів».

Ми, українці, пам'ятаємо як росіяни зрівняли із землею чеченську столицю Грозний. Як руйнували житлові квартали реактивною артилерією, що заборонено Женевською конвенцією, як російські солдати брали квартал за кварталом і повністю знищували їх разом із мешканцями, як бомбардувальна авіація Росії перетворювала високі кавказькі гори на пагорби, які навіки російським окупантом «засіяні горем, кров'ю политі» (Шевченко).

Цю ж «визвольну місію», таке ж «умиротворення» непокірної України здійснює бомбардуванням і ракетними обстрілами сьогодні путінська Росія, перетворюючи в руїни наші містечка і міста, лікарні й школи, дитячі садки і театри, університети і електростанції... Безумство Путіна розкошує в Україні, неухильно підводячи й свою країну, свій народ до прірви відчуження від цивілізованого світу.

Гинуть молоді солдати з російських глибинок, ошелешені неочікуваним всенародним спротивом українців. Ці, за Окуджавою, сучасної «*війни шалені діти*» і чи не кожен із них з надією вже чекає, що хтось із командирів їм накаже: «*Бери шинель – пішли додому*». А тим, хто ще живий, у тривожних снах видиться могила в українському чорноземі.

«Разом нас багато, нас не подолати!», – скандували учасники Майданів під час трьох Революцій. І сьогодні, в дев'ятий рік російської війни з Україною, ми, українці, як ніколи згуртовані.

Ми почули молитовне звернення Тараса Шевченка: «Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю», глибоко перейнялися його вірою:

**І оживе добра слава,
Слава України.**

Ми об'єднані, злютовані праведним гнівом і непохитною вірою в нашу перемогу, бо, за Шевченком, заревли «в Україні вольнії гармати» і піднявся і батько, і син «за честь, славу, за братерство, за волю України». ■

Стаття написана 5 березня 2022, м. Варшава,
10-й день війни Росії проти України

² Дзюба Іван. Застукали сердешну волю... (Шевченків «Кавказ» на тлі непроминального минулого). Київ: Дніпро, 1995. С. 17.

Ірен Роздобудько. «Створення світу», з циклу «Моя війна».

Авторська анотація: «Україна зшиває світ, показуючи себе при цьому неординарною, креативною нацією»

УКРАЇНЬСЬКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 2022-го І «ВМИРАЮЧИЙ БЕРЛІН» 1945-го У СПОГАДАХ УЛАСА САМЧУКА. ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ

Оксана Супронюк
канд. філол. наук,
ст. наук. співроб. відділу
зарубіжної україніки
Національної бібліотеки
України ім. В.І. Вернадського,
м. Київ

Видання, що зберігаються у відділі зарубіжної україніки Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, акумулюють українську версію історії, яка стала актуалізуватися зі здобуттям Україною незалежності. Вони дають можливість осмислити реальність, в якій ми зараз перебуваємо, й підказують історичні паралелі до неї.

Особливу увагу привертають, зокрема, мемуари письменника **Уласа Самчука** (1905–1987) – видатного борця за незалежність України у ХХ ст. За його епічний творчий спадок, де він показав страждання українських людей, його називали «українським Гомером ХХ століття». 1941-го року він написав статтю «Нарід чи чернь» (часопис «Українське слово», Ч. 53, 9 листопада 1941 р., Київ), в якій стверджував, що українська мова – це ознака якості і свідомості людської одиниці, що є приналежною до даної нації. Всі ж, хто такого не розуміють, творять не народ, а чернь, щось позбавлене справжнього виразу свідомого і зрілого народу. Фактично у цій статті йдеться про те, що українська мова є маркером ідентичності українського народу. Державною мовою України має бути тільки українська мова. У побуті ж люди різних національностей можуть розмовляти будь-якою.

У 1944–1948 рр. Улас Самчук жив у Німеччині, був одним із активних учасників українського руху, одним із засновників і головою літературної організації МУР (Мистецький український рух) у таборах для переміщених осіб еміграції. Він вів щоденникові записи, фрагмент яких під назвою «Я бачив, як умирав Берлін» був надрукований у «Літературно-науковому збірнику», т. 1, Нью-Йорк, 1952. С. 107–127 (Українська вільна академія наук у США).

Історія, як кажуть, – це повторення минулого на нових колах історичної реальності. У записках Самчука спостерігаємо чимало правдивих паралелей з нашим світовідчуттям у нинішній ситуації на початку ХХІ ст.

Аналогії просто вражають. Дії російських військ в Україні 2022 року виглядають так само, як і дії радянських військ 77-літньої давнини в Німеччині, котрі описує Улас Самчук. Отже, ідеологія і обличчя фашизму не залежить від часу. До того ж сторінки щоденника дуже зворушливі й мають якусь магічну енергетику. Ніби все це відбувалося з тобою тільки-но, і ти – учасник тих подій.

Як казав історик **Ярослав Грицак** в одному зі своїх останніх інтерв'ю, що ми перед українською вітчизняною війною 2020-х років жили у вимірах Німеччини 1930-х. А з початком війни 2022 р. реальність почала висвітлюватися, набула обрисів, і минуле й сучасне стало наповнюватися історичними паралелями.

Історик і експерт **Лариса Волошина**, відслідковуючи ці історичні паралелі, зазначає, що нелюдські звірства, які зараз Росія чинить в Україні, вона здійснювала завжди і всюди. Росія була завжди агресивною, цивілізовані країни її боялися, їй все прощали, на все запліщували очі [Див., напр.: «Мир на умовах України. Лариса Волошина про посилення позиції Києва». Newsader, YouTube. 30 03. 2022]. Так, як зруйновані сьогодні Маріуполь, Чернігів, Харків, Буча, Ірпінь та інші міста України, свого часу були зруйновані Гельсінкі (1939), Берлін (1945), Будапешт (1956), Прага (1968), далі список можна продовжувати. Напади на чужі міста Росія завжди подавала як гуманістичні місії, як захист від неіснуючих, придуманих російською пропагандою «ворожих» навал і чинників.

Взяття Берліну радянськими військами при допомозі США й Англії в 1945 р. було фактично військовою перемогою союзників, яка поклала кінець нацистській диктатурі в Німеччині. Росія ж у своїх пропагандистських дискурсах перемогу присвоїла собі. Отже, прикриваючись тезою «вселюдського братерства», росіяни завжди йшли в нескінченні війни, в результаті яких завойовували нові території, над якими встановлювали своє панування і контроль. Все для того, щоб афішувати себе «великою нацією, великою державою».

Нещодавно з'явилися нові дослідження на основі спогадів і опитувань учасників тих подій про звірства, які чинили радянські солдати в Німеччині. Описані Уласом Самчуком в щоденниках картини нелюдської жорстокості в Берліні 1945 року схожі на звірства Росії у війні проти України 2022 року.

Далі подаємо фрагменти щоденникових записів Уласа Самчука.

УЛАС САМЧУК

«Я БАЧИВ, ЯК ВМИРАВ БЕРЛІН»

(СКОРОЧЕНО)*

6 січня 1945. Вечір. Усього тільки раз обернулася планета навколо своєї осі, а зміни сталися для нас неймовірні. Ми в Берліні...

Потяг поволі в'їжджає на Шлезішебангоф. Берлін. Сіро. Падає дрібний сніжок. Виглядаю з вікна. Двірець існує лише умовно. Величезної покрівлі, мабуть, не існує давно. Біля трьох годин по обіді.

Знаю Берлін у різні часи. Вперше це було 1929 року. Великий рух, багато світла, багато людей і машин. Вперше оглядав цю горду столицю *Вільгельмів, Бісмарка – Гітлера*. Музеї, галереї, палаци і замки. Величавий «рейхстаг» («Дем дойчен фольке») з гордою колоною перемоги.

1933. Літо. Ще більше руху й машин, але найбільше прапорів із свастикою і найбільше брунатних та чорних одностроїв. У вітринах повно портретів вождів, і з усіх боків «гайль Гітлер».

1939. Кінець серпня. Машин ще більше, руху ще більше, одностроїв ще більше. Колона перемоги з-перед рейхстагу перейшла на перехрестя магістралі Тіргартену. На Вільгельмштрассе постала одна масивна твердиня з гранчастими колонами, з назвою «рейхканцляй». День-денно перед цією будовою з другого боку великі юрби народу. В повітрі сильні запахи війни. Всі стоять зачаровано й мовчки. Зір їх впирається в малий балькончик з жовто-сірого каменю. Іноді на ньому з'являється під бурю криків і оплесків чудодій з малими темними вусиками в брунатному однострої. Він піднімає байду праву руку, а під вусиками – втомлена усмішка.

1943. Рік тому, в липні. Двірець «Ам Цоо». Потяги Берлін–Париж, Берлін–Београд, Берлін–Софія, Берлін–Київ, Берлін–Рига, Берлін–Варшава. На вагонах «нур фюр дойче». Рух, розмах, чіткість, хвилина в хвилину. Відновлена Фрідріхівська опера «Тіфляндом». Півгодини їхали трамваем, щоб побачити наслідки англійської відплати за Ковентрі, – кілька дійсно розвалених будинків за всі чотири роки великої війни.

1945, 6 січня. І нарешті «Берлін, Берлін, ду майн Берлін!» Минулося твоє і, мабуть, назавжди. Берлін зовсім, зовсім не той. Ніде ні одної будівлі, і тільки іноді в руїнах визирає подоба дверей або заклеєне целюлозою вікно. Мертві гіганти. Мертві вежі храмів. Мертві вулиці. А над усім – сіра поволока дрібно-дрібного снігу, що ось уже кілька днів без перерви сиплеться з просторів над головою.

Ми зійшли на Фрідріхштрассе. Три години по обіді. Година спізнення. Нас мав зустріти редактор «Українського вісника» Маруняк. [*Володимир Маруняк* (1913–1997) – історик, публіцист, видавець, автор фундаментальних праць з історії української еміграції у Чехословаччині, Австрії і Німеччині. – *О.С.*]. Ніякого знайомого обличчя, а навкруги – люди і речі, безмежна кількість людей і речей. Навантажуємось і поволі тиснемось по сходах униз разом з безліччю нам подібних. Брудні, недбало закутані й невиспані. На Тані [*Тетяна Прахова* (1903–1990) – дружина Уласа Самчука. – *О.С.*] темнобронзової барви пальто з ведмежим коміром, ведмежа шапка, на ногах тяжкі черевики. Спортові штани і тяжкі черевики – мода жінок цих днів.

Сходимо вниз. У мене безліч морочних думок. Де заночуємо? Та це ж Свят-Вечір! Та ж завтра наше Різдво! Внизу, де віддають квитки, бачимо знайому постать з блідим худим обличчям. Це і є редактор Маруняк. Велика для нас полегша – спасибі йому. Вітаємось. Він уже чекає нас тут цілу годину. Виходимо на вулицю. Мрячно, похмуро, мокро і брудно. Куди не глянеш – руїни, відламки і сміття. Куди ж підемо? Чи маємо якесь приміщення? Ні, нема. Будемо щойно шукати. Речі лишаються на станції. Понуро й без кінця, мов великі мурахи, йдуть сюди і туди люди, що протоптують собі стежку в безмежних звалищах. Маруняк заходить до кожних дверей, що нагадують готель чи пансіон. Я пускаю в рух «спортки» (із свого запасу цигарок). І все даремно. Місце є чи нема – для чужинців нема. Нарешті знаходимо пансіон, що зветься «Ніндорф». Врешті... кімната. Навіть простора, навіть тепла. Двоє ліжок. Маємо кімнату! В Берліні! На цілих п'ять днів!

Одночасно Маруняк передав нам запрошення на спільний Свят-Вечір.

Улас Самчук
(20.02.1905, с. Дермань,
Рівненська обл. —
9.07.1987, Торонто, Канада) —
український письменник,
журналіст і публіцист

*Лексику і синтаксичні конструкції поданих уривків трохи осучаснено, що допускає формат науково-популярного викладу. Бажаючи ознайомитися з повним текстом Щоденника можуть знайти його в книжці «П'ять по дванадцятій. Записки на бігу». Буенос-Айрес, вид-во Миколи Денисюка, 1954. 232 с.

Олена Теліга і Улас Самчук у товаристві приятелів: Іван Кухлі,
Стефа Конюх і Ганна Конюх.
Ярослав (Польща), 15 липня 1941 р.

Про наш прихід вже там знали... Роздивилися по залі. Скільки тут таких, як ми. І знані, і менш знані, і земляки близькі, і знайомі з різних місць вигнання чи з рідного краю. Ось там у перших рядах бачу білий клобук митрополита Полікарпа [*Митрополит Полікарп* (1875–1953) – український церковний діяч. – *О.С.*], біля нього єпископ Мстислав [*Мстислав (Скрипник, 1898–1993)* – український державний, політичний, громадський і церковний діяч. – *О.С.*]. Бачу далі праворуч полковник Мельник [*Андрій Мельник* (1890–1964) – Голова Проводу українських націоналістів. – *О.С.*]. Спереду гетьман Скоропадський [*Павло Скоропадський* (1873–1945) – гетьман України у 1918 р. – *О.С.*].

А думка працює, нерви діють, уява горить. Над нами вічність. Згадуємо Христа, можливо, за нього йдемо у світ, живемо в руїнах, ступаємо через межі добра і зла, хоронимо Нову Європу в її основному гнізді. Хто буде колись про нас свідчити, як про тих, що були в ці дні живими, що ранами душі переболіли кожний момент цієї великої катастрофи.

На сцені, звичайно, з'явився хор. Як же може бути інакше! «Нова радість стала» – співають ці люди, звичайно, лише для спогаду. «Ой видить Бог», – і всі ми вже не тут, а там. З цих берлінських руїн, з цього дна несемося думками туди, де залишилися наші близькі. Жажно робиться! Навіть нам. Що ті, бідні, там, в цю хвилину думають? Розірвані ми! Не разом. Розвіяні, як порох землі... Напередодні нового й невідомого.

Потім віталися, їли кутю, ділились вражіннями і кваліфікацією. Не можна було бути довго.

Я приїхав до Берліну, щоб вести культурно-освітню справу Українського Національного Об'єднання. Шляхетна мета. Але я мешкаю в пансіоні, де мені відведено лише 5 днів. Нема де жити, нема де обідати, нема транспорту, кругом руїни. Але я вперто ходжу по всіх адресах, де маю бути, по напівзруйнованих будовах бюро, розмовляю з однопідприємцями, пропоную свої послуги.

7 січня. Різдво. Поїхали до Шенбергу на концерт. Пісні, танці і навіть ялинка. Багато дітвори – бідної і обдертої... О четвергій поїхали до нашого земляка Сапіги. [*Ілля Сапіга* (1889–1969) – видавець і редактор журналу «Україна і світ» (Ганновер, 1946–69). – *О.С.*]. Політичні розмови і добрий справжній чай.

9 січня. Вдалося продертися до УНО [Українське національне об'єднання. – *О.С.*]. Потратив на дорогу годину й тридцять хвилин. Мудрі планування і висока філософія з головою Омельченком [*Тиміш Омельченко* (1895–1955) – підполковник армії УНР, голова УНО в Німеччині в 1937–1945 рр. – *О.С.*].

Мешкання? Світове питання – мешкання. У газетах повно про «сильні і вперті» і, розуміється, успішні бої, особливо на заході. Вечір. Таня не спить. Ми (властиво, Таня) рішили не спати до дванадцятої ночі. Боїться проспати сирени. Але мені це важко дається. За день я надто вимотуюсь, а «шнелль москіто» мені зовсім не страшні. Інакше думає Таня, і важко з нею сперечатись. І так кожний сполох викликає у нас суперечку. Я вдовольняюсь пивницею або звичайним тунелем підземки, Таня обов'язково прагне до бомбосховища. А там і тісно, і душно, і повітря хоч сокиру вішай. Дика самотність. Кожний вперто зайнятий сам собою.

Таня Троян, Віра Шекер, Улас Самчук,
Іван Кавалярідзе, Іван Шекер. Рівне, 6 серпня 1941 р.

12 січня. В Берліні чотири мільйони людей, але кожний день зустрічаєш когось, кого бачив у Києві, Рівному, Кракові, Відні. Світ малий. Боюсь Берліну. Страшить мене цей дикий хаос матерії. Люди і цегла творять страшну симфонію відчаю. Лист із Праги. Пишуть, що можна постаратись про мій переїзд туди. Пізно. Ні за які скарби світу мене туди не затягнуть. Там буде Москва.

14 січня. Два рази вибухи – удень і ввечері. Плечі обриваються від наплечника, ноги від стояння. У мене гострі шлункові болі. Відвідав адміністратора капели бандуристів Приходька [*Микола Приходько* (1907–?) – письменник. – *О.С.*]. Фантастичний готель-руїна над каналом. Половина будови відірвана, стіни потріскані, сходи хитаються. Зараз за будинком недогорілий «Кайзершльос», за каналом величезна масивна гітлерівського стилю будова Рейхсбанку. Тут і осіли бандуристи Китастого [*Григорій Китастий* (1907–1984) – композитор, диригент, керівник капели бандуристів. – *О.С.*]. Міцна, злита горстка людей з бандурами. Ті, що рятували нашу справу у віках, що несли думу в народ від села до села. Тепер вони у світі. Це вже новий Батурин – руїни Європи. Йдіть і співайте! Може, почує каміння!..

Приходьки – братня родина. Пережив з ними годину тепла, хоч на дворі не тепло. Радили і мені поселитися з ними, але я вагаюсь. Мені здається, що один звук одної бомби оберне ту споруду, де вони мешкають, на сміття. Я їм це сказав.

Частина членства МУР
під час першого з'їзду.
Зліва направо: Шаян, Василь Барка,
Ігор Костицький, Юрій Шевельов,
Григорій Костюк, Іван Багрянний,
Яр Славутич. Сидять:
Оксана Лятуринська, Улас Самчук.
Ашафенбург, Німеччина, 1945 р.

Біля першої ночі вернулися з бомбосховища. У нашому пансіоні частково вилетіли шибки. Недалеко впали бомби.

На фронтах, особливо на східному – рух. Большевики переступили Віслу і пруть уперед. *«Шагни – і всьо в руке тваєй»*, – казав колись **Ф. Тютчев**.

22 січня. Свято нашої державності. Військо в проєкті, Москва під Бреславом. Ми все ще без мешкання, але, можливо, воно нам і не потрібне. Я вже було зарікся, що «далі не йду», але все то – слова. Большевики мають чарівну властивість. Вони страшніші, ніж бомби, чума, холера, огонь і смерть, взяті разом. Я знаю, що від них мертві встануть і побіжать. Цього поки що не знають у Вашингтоні, але прийде час і їхнього усвідомлення.

23 січня. Приходько організував концерт бандуристів для Степана Бандери [**Степан Бандера** (1909–1959) – політичний діяч, ідеолог українського націоналістичного руху. – **О.С.**]. Приватний концерт з дуже обмеженим колом запрошених. Запрошено також нас з дружиною.

Прийшов Довгаль [ймовірно, **Спиридон Довгаль** (1896–1975) – військовий і політичний діяч, журналіст, літератор. – **О.С.**]. Він почав патетично розгортати свої плани організації нашого видавничого руху. Я зрозумів. Німці – залізні, ми – безсмертні. Ми будемо, бо ми не думаємо про смерть. І нас тяжко взяти. Ніяка буря нас не зломить, бо ми вже сто разів ломлені і завжди живі.

24 січня. Багато неуспіхів. Совети пруть вперед. В Берліні тільки й розмов, що про них, і питання – куди нам далі? І як?

26 січня. Противний настрій. Падає сніг, замітає дороги. По всіх вулицях валяються жінки, діти, мішки й валізи. На станціях та переїздах не пролізеш. Де Бог і милосердя? Але наші люди філософствують: це ті слюзи і прокльони в екстракті, що їх вилили народи Європи з волі цього народу. Значить, є правосуддя. І воно десь діє. Але що з тими, що йдуть, що женуть нас, що вигнали нас з наших хат, хоч ми їм нічого не вдіяли. Де правосуддя? Воно ще прийде. Все по черзі. Нам невідомі шляхи справедливості. Може, ми щось завинили, і, мабуть, так. Передовсім – ми до цього часу, і протягом віків, валяємося, як сміття, по дорозі історії. Не вміли, не потрапили і не вміємо тепер знайти міру, якою міряють почуття. Були розкидані і є розкидані, і самі були виною. Ось і тут, перед обличчям найбільшої біди, наші «політики» все не можуть «договоритися». І за це «недоговорення» – колись і тепер – Бог нас карає. І буде далі карати.

Але все-таки ми безсмертні. Бог поведе нас твердими стежками і покаже нам нашу гірку правду. Очищення нас може настати лише через великі страждання, тоді як німців страждання може тільки знищити.

27 січня. А фронт наближається. За пару тижнів невідомо, що буде. Здається, дні «третього рейху» пораховані. Люди переливаються, мов вода у водоспаді. Все від чогось і до чогось тікає. Ні одного спокійного обличчя. Мене починає втомлювати життя. Дуже вже воно своєрідне, але я неймовірно дивуюся, що і я є свідком цього часу страшного суду.

28–29 січня. Таня захворіла, запалення жовчного міхура, дуже сильні болі. Намагання потрапити до лікарні, яке здійснювалося неймовірними зусиллями, з допомогою знайомих.

По дорозі з лікарні, де залишилась Таня, застав мене вибух. Довго сидів в бомбосховищі. Було дуже душно, тісно і брак повітря. Опісля довго сидів у вагоні підземки. Потяги і трамваї ходять дуже мляво, часто щось перечікують, і це триває безкінечність.

30 січня. Я все-таки дістав помешкання. Вулиця Бель-Альянс, 75. Навіть добра кімната, і навіть з кухнею. Пощастило. Тільки вікна заклеєні папером і холод страшний. Коштує ця розкіш досить порядну суму. Все одно. Наші дні в Берліні пораховані. Прийшов, ліг під перину, в ногах сіпає, заснути не можу. Прислухаюся до звуків з вулиці і все ввижається, ніби там уже сунуть танки... Щось гуде і чути вибухи.

3 лютого. Направляюся до УНО. Все-таки пориваюся щось робити. Чути вибухи. Досить рідко вони бувають вранці. Біля УНО немає бомбосховища, тож сходимо до мілкого льоху. Чуємо – сиплються бомби. Зараз по тому над містом звівся і розгорнувся у страшну хмару темно-бурий, тяжкий дим. Почалася велика пожежа.

Я вийшов на вулицю. Все горить. Люди, речі і машини злилися в одну божевільну симфонію. Александрплац – це величезна палаюча піч, всередині якої мечуться ще живі люди. Вони шукають виходу в якусь одну з вулиць. Скрізь гуляє вогонь – єдиний пан і володар; головна радниця – центр і серце Берліну – палає жакливим смолоскипом, сповіщаючи світ, що Берлін, величний Берлін, гордий і незломний, зникає з поверхні землі.

Палає велетенська, недавно побудована, споруда державного банку. Під нею, кажуть, бомбосховище на три тисячі людей. Горить, мов скирта солом, довкола звиваються огненні стовпи, з грюкотом падає покриття.

І пригадав я собі Приходьків. То ж їх «готель», напевне, обернувся в порошок. Це тут зовсім близько...

І що бачу далі? О, диво! На другому боці каналу, зовсім близько, обсіпана звалищами, ніби недоторкнута, та сама півруїна готельчика «Гохшпіц», де живуть наші бандуристи. Це неймовірно. Це більше, ніж неймовірно... Це Чудо! Навкруги огонь, дим і звалища, а вона стоїть...

А все-таки є над нами якась опіка... Опіка вищої сили.

6 лютого. Кілька днів мовчанки. Не війни, а моєї... Не знаю, що сказати, не маю слів. А також бракує сили. Над світом повисла суцільна злоба. Все здається, що місто оточують, що ми знайдемо тут свій кінець. І всі намагаються влаштувати свій виїзд. Чи вдасться це зробити і куди? Всі двірці розбиті. Люди тисячами, обвантажені клунками, кудись ідуть і десь там сідають на потяг.

9 лютого. Таня вже вдома. Не людина, а тінь. Та і я не кращий. Та і всі в Берліні. По вулицях ходять тіні...

10 лютого. Мешкання своє лишаємо. Наш колишній готель розметений бомбою. Ми з Танею дивимося на себе і сміємося. Що з нас лишилось? Де ми поділись? Та ж ще недавно ми походили на людей.

11 лютого. Вечір, темно. Ми сидимо у вагоні втікачів. Все тікає з Берліна. Там вже большевики.

Прощай, Берліне, і хто зна, чи не назавжди. Останнє, що ми там бачили, – це будівля барикад на вулицях. Не допоможе! Ти вже труп! І хто нам скаже, чому нам судилося бачити тебе якраз у такий подобі.

Потяг рушив. Прощай, Берліне, прощай! Бідний, трагічний, неіснуючий.

*Фото з особистого фонду У. Самчука, надані Н.І. Лисенко, –
хранителькою фондів відділу рукописів і текстології
Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України*

ПІСЛЯМОВА

Ці щоденникові записи – ще одне свідчення історії та жахів Другої світової війни, збережені літературою. Мабуть, не можна будувати повних аналогій картини зруйнованого в 1945-му Берліна зі зруйнованими містами в Україні 2022 р. Але досвід, який ми отримали зараз, показує, що війна – це суцільне зло, яке породжує страждання ні в чому не винних людей.

Шкода пам'яток культури, шкода цивільних. Нацистська Німеччина не сповідувала ті демократичні цінності, які сповідує Україна. Ми ні на кого не нападали, не культивували нацизм. Наші війська не здалися і витримують навалу ворогів з РФ.

Берлін 1945-го – це символ поразки у тій війні. Війни породжують тоталітарні й авторитарні режими, які прискорюють свою загибель. Така перспектива, як руйнування Берліна, чекає й на Москву.

Після виїзду з Берліна Улас Самчук – автор щоденникових записів – ще три роки жив у Німеччині, в таборах Ді-Пі [табори переселенців, тобто переміщених осіб, від англ. Displaced Persons – D.P. – **О.С.**]. Він – яскравий представник покоління інтелектуальної еліти українців-вигнанців, які змогли в неможливих умовах воєнного лихоліття залишитися носіями української європейської ментальності. Ці люди зберегли і розвинули далі спадщину української національної культури. Творчість Уласа Самчука – це символ колосального зусилля людей, які творили Україну в духовних і культурних вимірах, і сприяли побудові України модерної.

У 1948-му У. Самчук переїхав до Канади. Там став засновником Організації українських письменників в екзилі «Слово» (1954). Там написав свої головні романи про долю української людини в XX ст. В Радянському Союзі його творчість була заборонена (книжки зберігалися в спецфондах). Від 1991-го вони стали входити до наукового і культурного обігу в незалежній Україні.

Об'єднання українських письменників в таборах Німеччини 1945-48 «Український Мистецький Рух» (МУР).

З'їзд у Аугсбурзі, Німеччина, 1946 р.

Передній ряд від ліва: Іван Багрянний, Юрій Лавриненко, Дивнич, Олекса Кобець, Олекса Веретенченко, Леонід Білецький, Улас Самчук, Людмила Івченко-Коваленко, Тодось Осьмачка (в береті), Олена Кисілівська, за нею в капелюсі Федір Дудко, Невідома дівчина, за нею Михайло Зеров-Орест, Святослав Гординський, Володимир Кіршак (Вадим Лесич), за ним Олекса Стефанович.

«ТАКТИЛЬНА» ГЕОГРАФІЯ

Анна Радченко
канд. геол. наук,
головний редактор
ВД «Академперіодика»
НАН України,
м. Київ

Цей текст, мабуть, почав складатись ще зранку 24 лютого. Тоді, збираючись на роботу о 6 ранку, я почула про вже впевнено очікуваний початок війни: «Бомбили харківський і бориспільський аеропорти». Спершу я подумала про Музей авіації, неподалік якого живу й де страшенно люблю гуляти. Думка про те, що поруч і аеропорт, була наступною...

Того ж дня ми виїхали з Києва у Вишневе. Здавалось, що так безпечніше, інших варіантів не було, і якимось дивом ворожа навала Вишневе оминула. Хоча щоразу після повітряних тривог я прислухалась – чи йдуть потяги? Йдуть. Отже, є звідки й куди, є кому їх вести й зустрічати. А під час тривог ми вголос читали новини, щоб знати, що відбувається, і книги, щоб хоч ненадовго відволіктись від новин. А ще я подумки блискучою голкою збирала на міцну нитку як намисто державний кордон і думала про місця, які добре знаю і ті, де ніколи не була.

Тоді й прийшло розуміння того, що те, що я бачила, вже ніколи не буде таким, як я його пам'ятаю, а ті місця, що мріяла відвідати, вже не є такими, як уявляла собі з описів і ілюстрацій. Я кримчанка, тож знаю, яким глибоким, дивним і болісним є усвідомлення обмеження свободи пересування, неможливості приїхати на могили рідних і відвідати місця, де прожив значну частину життя. Добре, що батьки виїхали з Криму одразу після початку окупації. Але ми звикли їздити взимку до Нікітського ботанічного саду, а влітку – в Євпаторію і Джуфт-Кале, у Гурзуф і Феодосію, до друзів у Мармурову печеру, Херсонес і Карадазький заповідник. Цього всього нас позбавили окупанти.

А зараз у нас вкрали цілу країну! Безперечно, ми переможемо й відновимо кордони, які кожен українець вже легко й точно може намалювати на карті. Але навіть після Перемоги ще довгий час ми не зможемо вільно пересуватись країною, вести звичний спосіб життя і будемо докладати зусилля до відбудови й відновлення зруйнованого та понівеченого. І попри всі наші зусилля країна вже не буде такою, як до війни... Відбудованою, можливо кращою, але такою – вже ніколи. Зараз у нас всіх інакша географія. Думаючи про цілу країну, ми відчуваємо, як ця географія стискається до однієї зруйнованої домівки, до місця, що є метою доставки чи надання необхідної допомоги, до прицілу.

«Моє село окупанти вже залишили... Зараз там проводять зачистку від вибухових пристроїв та перевірку на наявність ворогів. Відновлюють пошкоджені електромережі. Газу також нема, пошкоджений газопровід. Одразу після нашої евакуації окупанти поселилися в наш дім, господарювали на подвір'ї, у погребі... Але ще гіршою стала новина, що після свого відходу вони залишили бруд, сміття, два окопи замість моїх розкішних куців троянд, які я вирощувала та доглядала багато років. Знищили яблуню, куці кизилу, смородини, велику клумбу тюльпанів, нарцисів, деревовидних п'онів. Обмалювали веранду фарбами з балончиків. Розбили вхідні двері, поламали замки... Найгірше те, що я навіть не знаю, як знайти сили, щоб просто зайти в мій улюблений раніше, а зараз спалюваний ворогами дім. Дім, який будували мої батьки. Дім, який ми дбайливо облаштовували та турбувалися про його затишок. Дім, куди завжди хотілося приходити».

Це написала мені колега, чарівна молода жінка, яка ледве встигла евакуюватись з батьками зі столичного передмістя. І ці слова, на мою думку, – не про одну домівку, а про цілу країну.

Я ніколи не була в Бучі й Бородянці, але отримала світлини, які в жаху й розпачі робили там мої друзі й колеги. Я добре знаю Ірпінь, а нині знаю, що там згоріла квартира приятелів, де зберігались картини відомого кримського художника, які він встиг вивезти з окупованої території на «континент». Багато разів гостювала в Чернігові й просто не уявляю, що там тепер. Тут жодні світлини не можуть надати мозкові інформацію, достатню для усвідомлення... Лише одного разу я була в Харкові і мене вразив його розмірений спокій, просторі, але водночас затишні вулиці, класична, злегка помпезна архітектура й модернові будівлі, аж надмір зелені й молоді. Мріяла побачити те все знову. А також подивитись на Суми й Глухів.

Я ніколи не бачила Донецька й Луганська. Що робити відпочивальнику в таких промислових містах? Але ж нині можу тепло згадувати Кривий Ріг, де спостерігала, як після дощу у червоних від іржі з кар'єрів калюжах рожеві собаки ганяють рожевих голубів. То, може, й у Донецьк і Луганськ варто було колись завітати?

Назва кожного населеного пункту (наш чи не наш?) відгукується у серці спогадами, згадками про знайомих звідтам або думкою, що я про нього нічого не знаю, але ж цікаво – що там є (чи було?), які пам'ятки, музеї, архітектура, особливості, люди. Дивлячись на Мелітополь – «місто в колоніальному стилі», ніколи б не подумала, що там може бути партизанський осередок, а очільниця краєзнавчого музею намагатиметься рятувати колекцію до останньої змоги... Нещодавно майнула новина про замінування заповідника Кам'яна могила... Це цікавий геологічний об'єкт і археологічна пам'ятка з давнім наскельним живописом. Що там мінувати? Добре, що колега, який там працює, написав, що це фейк. Але ж він там...

Стався другий «приліт» на Хортицю, де минуло багато часу в археологічних експедиціях зі співробітниками заповідника. А вони зараз майже всі в ЗСУ чи ТрО. Коли ми зможемо знову вільно ставити на острові табір і запрошувати дітей в експедиції, плавати в Дніпрі й дивитись на зорі? Та й саме Запоріжжя – яким воно буде після війни, місто, яке я пам'ятаю ще з радянських часів, коли всі там «волили бачити, чим дихають»?

Як готується до оборони Дніпро, де моя бабуся у Другу світову ховала колекцію університетського геологічного музею від фашистів?

А що зараз відбувається поблизу Оріхова, там, де ми розкопували споруду з мозаїками й глазурованою блакитною цеглою – імовірно, мечеть XIII століття? І як там, на півдні, хлопці й дівчата, з якими ми в тих експедиціях працювали? Багато з них від початку війни не виходять на зв'язок. Воюють, виїхали?

Я жодного разу не була на північному узбережжі Азовського моря, бачила його тільки з кримського боку. Не уявляю собі, які вони були – курортні міста біля піщаних кіс, що після анексії Криму радо прийняли всіх охочих гарно збавляти відпустки на морі.

Асканія Нова – рідкісні тварини у природному середовищі, прекрасний парк, дбайливо збережена ділянка цілинного степу, неозора краса й титанічна праця. Там почувалешся так, наче ти сам – дикий птах.

Дивно тихий і гармонійний Миколаїв, водночас провінційний і дещо претензійний. Цікаво, чи схожий на нього Херсон?

Ніколи не бачила Чорноморського біосферного заповідника... Цього літа планувала поїздки в Олешківські піски – «найпівнічнішу пустелю світу», а зараз уже і в Ольвію, до якої так і не добралась минулоріч.

Почастішали обстріли Одеси. А там Опера й численні музеї. Був приліт у Білгород-Дністровський, куди кілька разів їздили на лицарські турніри. А далі Вилкове – українська Венеція й Дунайські плавні, яких також не бачила. А варто було б. Здавалось, що на таку подорож час буде завжди, це ж так близько.

Потім Винниця, фонтани якої знайомі тільки з відео у мережі; чарівні Чернівці з дивовижним університетом; прекрасно збережена Хотинська фортеця; дивний Кам'янець-Подільський, в якому наче потрапляєш у минуле. Чудове роздоріжжя Чортків – Сатанів, «файне місто Тернопіль», Дубно, Кременець, Почаїв, Луцьк... Західна Україна, яку всі вважали найбільш убезпеченою від ворожої навали. Виявилось, що безпечних місць в Україні зараз немає, «прилітає» всюди. Будь-яке місто, пам'ятка, життя можуть бути понівечені, зруйновані, знищені. Я звикла святкувати день народження у Львові, перші справжні городні полуниці смакувати у Закарпатті, а різнобарв'я осені спостерігати в Олександрії, в Білій церкві, або в уманській Софіївці. І була впевнена, що завжди зі мною будуть мої друзі й рідні, з якими я ділитиму цікаві подорожі, яскраві враження й гарні спогади. І саме в подорожах поступово мала складатись для мене карта моєї держави, моя карта, для серця, не для очей.

Тепер карта складається з почутого й побаченого в новинах. Нові назви й нові місця, про які без війни ніколи б і не думала, знайомі назви тепер незнайомих міст і місць. Це теж для серця. У ньому зараз співіснують лише два почуття — бездонна ненависть до ворогів і безмежна вдячність до тих, хто боронить державу.

Слава Україні!

Андрій Івченко
канд. геогр. наук,
ст. наук. співр.
Інституту географії
НАН України,
м. Київ

ФОТО-КАРТА РЕГІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Звичці ілюструвати кожний великий адміністративний регіон країни понад два десятиріччя, ще з часів, коли створював свій перший путівник «Вся Україна». Пізніше назбираний фотоархів прислужився до виникнення фото-карт, де контури України нерівномірно поділені адміністративними кордонами 25 областей, заповнювали фотографії окремих регіонів.

Тематичних фото-карт, присвячених природним, архітектурним, сакральним, транспортним, монументальним та іншим об'єктам країни останніми роками створено кілька десятків, деякі з них публікувалися в журналі «Світогляд». Фото-карти музеїв, бібліотек і театрів, здається, якнайкраще уособлюють регіональну культурну спадщину, що зазнає протягом 2022 року трагічно-підступного нищівного удару...

ЗРУЙНОВАНІ ВІЙНОЮ МУЗЕЇ, РЕГІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ СТВОРИЛО САЙТ ДЛЯ ФІКСАЦІЇ

Вінницька область. Місто Вінниця, Будинок офіцерів для зборів і культурно-масових заходів військового гарнізону та найбільша концертно-мистецька установа міста та області, побудована (1935) за типовим проектом кінотеатру на 1000 глядачів, створеного для Вінниці, Кривого Рогу і Харкова. *Зруйнований (14.07.2022) внаслідок ракетного удару.*

Волинська область. Місто Луцьк, Волинська державна обласна універсальна наукова бібліотека імені Олени Пчілки, заснована (1940) як головна наукова бібліотека області; обсяг фондів – понад 660 тис. документів.

Дніпропетровська область. Місто Дніпро, Дніпропетровський національний історичний музей імені Д.І.Яворницького – один з найстаріших в Україні, заснований (1849) як Громадський музей Катеринославської губернії; фонди містять 283 тис. музейних предметів.

Донецька область. Місто Маріуполь, Донецький академічний обласний драматичний театр, заснований (1878) як міський драматичний театр у новозбудованому театральному приміщенні (1960), статус академічного від 2007. *Будівля театру зруйнована (16.03.2022) під час бомбардування при облозі міста.*

Житомирська область. Місто Житомир, Житомирський краєзнавчий музей, заснований (1865) при міській публічній бібліотеці, сучасна експозиція розміщена (1970) в двоповерховому палаці (1909) колишньої резиденції католицького єпископа; у фондах – понад 160 тис. одиниць зберігання.

Закарпатська область. Місто Ужгород, Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека імені Федора Потушняка, створена в 1945 як обласна бібліотека для дорослих; обсяг фондів – бл. 500 тис. одиниць зберігання.

Запорізька область. Місто Запоріжжя, Запорізький обласний краєзнавчий музей, заснований (1921) та об'єднаний з музеєм історії Дніпрогесу (1931), сучасна експозиція розташована (1991) в будівлі колишньої Земської управи (1915), у фондах – понад 110 тис. одиниць зберігання.

Івано-Франківська область. Місто Івано-Франківськ, Івано-Франківський краєзнавчий музей, започаткований в 1940, сучасна експозиція розміщується (1958) в будівлі міської ратуші (1935); фонди нараховують понад 110 тис. одиниць зберігання.

Київська область. Селище міського типу Іванків Вишгородського району, Іванківський історично-краєзнавчий музей, відкритий (1981) у колишньому перебудованому і капітально відремонтованому (2018) панському маєтку; обсяг фондів – бл. 400 одиниць зберігання. *Спалений (27.02.2022) під час боїв за смт Іванків.*

Кіровоградська область. Місто Кропивницький, Кропивницький академічний обласний український музично-драматичний театр ім. М.Л. Кропивницького – перший професійний національний реалістичний театр (1882) під керівництвом *Марка Лукича Кропивницького* (1840–1910), статус академічного від 2006.

Львівська область. Село Нагуєвичі Дрогобицького району, Літературно-меморіальний музей Івана Франка, збудований (1986) на батьківщині до 130 роковин від дня народження *Івана Яковича Франка* (1856–1916); складова частина комплексу Державного історико-культурного заповідника «Нагуєвичі» (1994).

Луганська область. Місто Северодонецьк, Луганський обласний академічний український музично-драматичний театр, статус академічного від 2002, працював (від 2014) в будівлі Северодонецького міського театру драми (1993) в приміщенні колишнього клубу Северодонецького заводу «Склопластик». *Зруйнований під час боїв за місто (22.06.2022).*

Миколаївська область. Місто Очаків, Музей мариністичного живопису імені Р.Г. Судковського, єдиний в країні музей мариністичного живопису, відкритий (1982) на батьківщині *Руфіна Гавриловича Судковського* (1850–1885), відділ Миколаївського обласного художнього музею ім. В.В.Верещагіна.

БІБЛІОТЕКИ І ТЕАТРИ НА ТЛІ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

КУЛЬТУРНИХ ЗЛОЧИНІВ РОСІЇ: [HTTPS://CULTURECRIMES.MKIP.GOV.UA/](https://culturecrimes.mkir.gov.ua/)

Одеська область. Місто Одеса, Одеська національна наукова бібліотека – перша публічна книгозбірня України, заснована (1829) як найперша публічна бібліотека у крайових і губернських містах Російської імперії; обсяг фондів – 5,4 млн одиниць зберігання.

Полтавська область. Місто Полтава, Музей-садиба Івана Котляревського, відкрита (1969) з нагоди 200-річного ювілею поета і засновника нової української літератури *Івана Петровича Котляревського* (1769–1838); філія Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського.

Рівненська область. Місто Рівне, Літературний музей Уласа Самчука, відкритий (2007) до 102 річниці від дня народження українського письменника *Уласа Олексійовича Самчука* (1905–1987), відділ Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Сумська область. Місто Тростянець, Музейно-виставковий центр «Тростянецький», заснований (2006) на території колишньої садиби цукрозаводчика *Леопольда Єгоровича Кеніга* (1821–1903), модерновий будинок (1911) управителя Нескучанського маєтку (нині – Краснотростянецька лісова науково-дослідна станція). *Знищений пожежею (8.03.2022) внаслідок боїв за місто.*

Тернопільська область. Місто Тернопіль, Тернопільський академічний обласний український драматичний театр імені Т.Г. Шевченка, заснований (1930) на базі 2-го пересувного робітничо-селянського театру ім. В. Еллана-Блакитного, у спеціально зведеному нинішньому приміщенні (1957), статус академічного від 2000.

Харківська область. Село Сковородинівка Богодухівського району, Національний літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди, заснований (1972) і присвячений життю та творчості українського філософа *Григорія Савича Сковороди* (1722–1794). *Зруйнований пожежею (7.05.2022) під час боїв на Харківщині.*

Херсонська область. Місто Херсон, Херсонський обласний академічний музично-драматичний театр імені Миколи Куліша, утворений (1936) як Херсонський міський український драматичний театр, у нинішньому приміщенні виступає від 1958, статус академічного від 2005. *Місто під окупацією російських військ від березня 2022 р. до часу написання цієї статті.*

Хмельницька область. Село Слобідка-Шелехівська Хмельницького району, Літературно-меморіальний музей Анни Ахматової, заснований (1989) і присвячений життю та творчості поетеси *Анни Андріївни Ахматової (Горенко)* (1889–1966), автономний відділ Хмельницького обласного літературного музею.

Черкаська область. Місто Черкаси, Черкаський обласний краєзнавчий музей, заснований (1918) за ініціативою місцевого осередку товариства «Просвіта», міститься (1985) у спеціально збудованій біля Пагорбу Слави будівлі, у фондах знаходиться понад 150 тис. експонатів.

Чернівецька область. Місто Чернівці, Чернівецький академічний обласний український музично-драматичний театр імені Ольги Кобилянської, заснований (1940) на базі Харківського державного театру революції (1931), виступає в історичній будівлі (1905) Міського театру, статус академічного від 2006.

Чернігівська область. Місто Чернігів, Чернігівська обласна бібліотека для юнацтва, створена (1978) в будинку *Василя Тарновського* (1838–1899), де раніше перебувала експозиція Чернігівського історичного музею. *Зруйнована (11.03.2022) внаслідок бомбардування при облозі міста.*

Автономна Республіка Крим. Селище міського типу Коктебель Феодосійської міської ради, Будинки-музей Максиміліана Волошина, відкритий (1984) в колишньому будинку (1913) поета і художника *Максиміліана Олександровича Волошина (Корнієнко-Волошина)* (1877–1932), у складі (2001) Коктебельського екологічного історико-культурного заповідника «Кіммерія М.О. Волошина». *АР Крим окупований РФ від березня 2022 р. до часу написання цієї статті.*

Альфред Рейнгольдович Кох (нар. 28 лютого 1961) – російський державний та політичний діяч, економіст та письменник. У 1990-х роках був головою Держкоммайна Росії та заступником голови уряду Російської Федерації. За походженням – з німців Поволжя, депортованих в часи Другої світової війни. 2015 року Альфред Кох переїхав до Німеччини, проживає в Баварії. У серпні 2015 року на честь Дня Незалежності України поклав квіти до могили лідера ОУН Степана Бандери, що викликало резонанс у Росії. Підтримував Україну та розкритикував дії Володимира Путіна за російську військову агресію проти України..

АЛЬФРЕД КОХ ПРО КОЛЕКТИВНУ ПРОВИНУ РОСІЙСЬКОГО НАРОДУ

Мене сьогодні зацікавила невщухаюча полеміка в російськомовному сегменті мережі з приводу т.з. *«колективної провини російського народу»*.

Одні кажуть, що жодної вини немає, інші – що є, треті кажуть, що всі «хороші», Захід, мовляв, роками вирощував **Путіна** і винен у тому, що трапилося, не менше, ніж від росіян, а четверті заявляють, що росіяни взагалі – путінська жертва і постраждали від нього не менше інших. А є ще п'ята, двадцята думка... І всі один одного обзивають, виводять на чисту воду, розкривають справжню сутність опонента, називають речі своїми іменами, звинувачують у невігластві, у бажанні уникнути відповідальності, у нескінченному самовиправданні, у недостатній критичності тощо.

А я дивлюся на всю цю «гру розуму» і ніяк не збагну: а яке це все має значення? Є цілком зрозумілі та очевидні речі: чиста, доглянута, мирна Москва. В якій немає ніякої війни. І люди навіть її не відчують. Працюють магазини та ресторани. Люди старанно обходять тему війни і обговорюють буст якоїсь Семенович чи черговий перл напівп'яної Волочкової. Або я вже й не знаю, які ще там тепер завелися *celebrity*...

А з іншого боку – трупи, відірвані кінцівки, кров, гній, крики, стогін, могили, цілі рови напівзгнилих тіл, які раптом виявляють люди. Ненависть і злість, яка зводить з розуму, не дає спати, не дає думати, не дає жити.

І багато горя. Воно, як величезне чорне сонце, повисло над Україною і поливає її своїм страшним промінням.

Які квіти виростуть від цих невидимих променів? Та що тут гадати: нічого, крім помсти, тут вирости й не може. Відплата просто сочиться крізь український чорнозем. Звідти – з-під землі – трупи закатованих жінок і вбитих солдатів кричать про помсту. І цей контраст між абсолютно безтурботною та заплюваною жиром Москвою і Україною, що спливає кров'ю, просто жахливий. Москва живе таким самим життям, що й Мюнхен, у якому я був учора. Там також працюють кафе та магазини, люди гуляють, п'ють пиво, ходять у кіно на ідіотський «Топ Ган». З тією різницею, що Німеччина ні на кого не напала і нікого не вбиває. Ось такий контраст, але ж він не може існувати довго, вірно?

Ця напруга повинна якось розрядитися. Сидить якийсь росіянин і мислить подумки: *«Я ні в чому не винен. Я цієї війни не підтримую. Я її не хотів. Я в ній не беру участі»*.

Зробити я нічого не можу, щоб її зупинити, і ніяка моя активність ні на що не вплине. У кращому разі звільнять із роботи, а в гіршому – відправлять до в'язниці. Безглуздо без жодного шансу на успіх героїстувати. Тим більше, маю сім'ю. Ось я й сиджу, мовчу, п'ю смузі. Але й колективної вини я не визнаю. Я ж не винен, що так все обернулося».

Але я знову повторюся: яке це має значення? Яке значення має думка росіян про себе? Ось один із них сидить на лаві підсудних. Його вина ще не доведена. Їй ще мають довести під час судового засідання. Суддя його піднімає та питає, чи ви визнаєте себе винним? І він відповідає – ні! Однак на цьому судовому засіданні не припиняється. Тому що думка підсудного не має жодного значення. Важлива думка судді.

Я не знаю, хто є суддею в питанні колективної відповідальності народу. Але точно – не він сам. І тим паче не його ліберальна інтелігенція. І що толку, що росіяни не визнають своєї провини? Хіба це когось в Україні хвилює? І не лише, до речі, в Україні.

Можливо, і справді немає жодної колективної відповідальності. І, швидше за все, так і є. Я й сам умію це дуже логічно та красиво довести. Але відповідати все одно доведеться. Ось у чому проблема.

Людина скільки завгодно може вважати себе невинною, а відповідати буде. Причому у будь-якому випадку. І у разі перемоги, і у разі поразки. У разі перемоги вона відповідь своїм статком та своєю свободою. Відсутністю майбутнього в дітей зокрема та в країні в цілому. Відповідь зневагою всього світу та повільним зануренням у північнокорейський рай. А в разі поразки вона відповідь тим, що їй перший українець дасть у морду. І цей українець не розбиратиметься, як багато ти розмірковував про те, є колективна вина російського народу чи її немає.

Така відплата, яку отримають росіяни (незалежно від їхньої власної думки щодо своєї винності), вона як путінські високоточні ракети – б'є з великим розкидом. І зачепить усіх. І тих, хто визнає провини, і тих, хто її заперечує.

Ця моя думка не має нічого нового, а є лише перекладенням відомої формули **Паскаля** про те, що не має значення, є Бог чи ні, якщо все одно жити треба так, ніби він є. Стосовно нашого випадку її можна сформулювати так: *не має значення, є колективна вина російського народу чи ні, відповідати все одно доведеться*.

Тому замість безплідних дискусій про те, чи є відповідальність, я б порадив тим, хто їх ведуть, обговорити більш практичне питання – про те, як вони відповідати-муть. У цьому немає ніякої іронії чи знуцання. Це лише моя раціоналізаторська пропозиція.

Я наведу вам приклад, щоб було зрозуміло. Ось, наприклад, радянські німці. Їх було напередодні нападу *Гітлера* на СРСР близько двох мільйонів. То були радянські громадяни. Більшість – селяни. Багато з них були в піонерах та комсомолі. Але як тільки Німеччина почала війну, їх заплікали в столипінські вагони та депортували до Казахстану та Сибіру. Вони були ні в чому не винні. Це була плата за етнічну єдність із ворогом. Половина померла в перший же рік заслання. Від голоду.

Як ви думаєте, росіян це сильно хвилювало? Їм похоронки з фронту йшли мільйонами. Доля радянських німців їх взагалі не турбувала. Вони їх просто ненавиділи. Будь-яких. Навіть піонерів. Когось турбувала дискусія всередині радянських німців про наявність чи відсутність їхньої колективної відповідальності? Думаю, відповідь усі знають...

Так що, дорогі росіяни, моя вам порада: готуйтеся. Киньте ці безплідні мудові ридання. Є речі й важливіші.

Як відповідатимете. Чи довго. Скільки за це доведеться сплатити. І т.д.

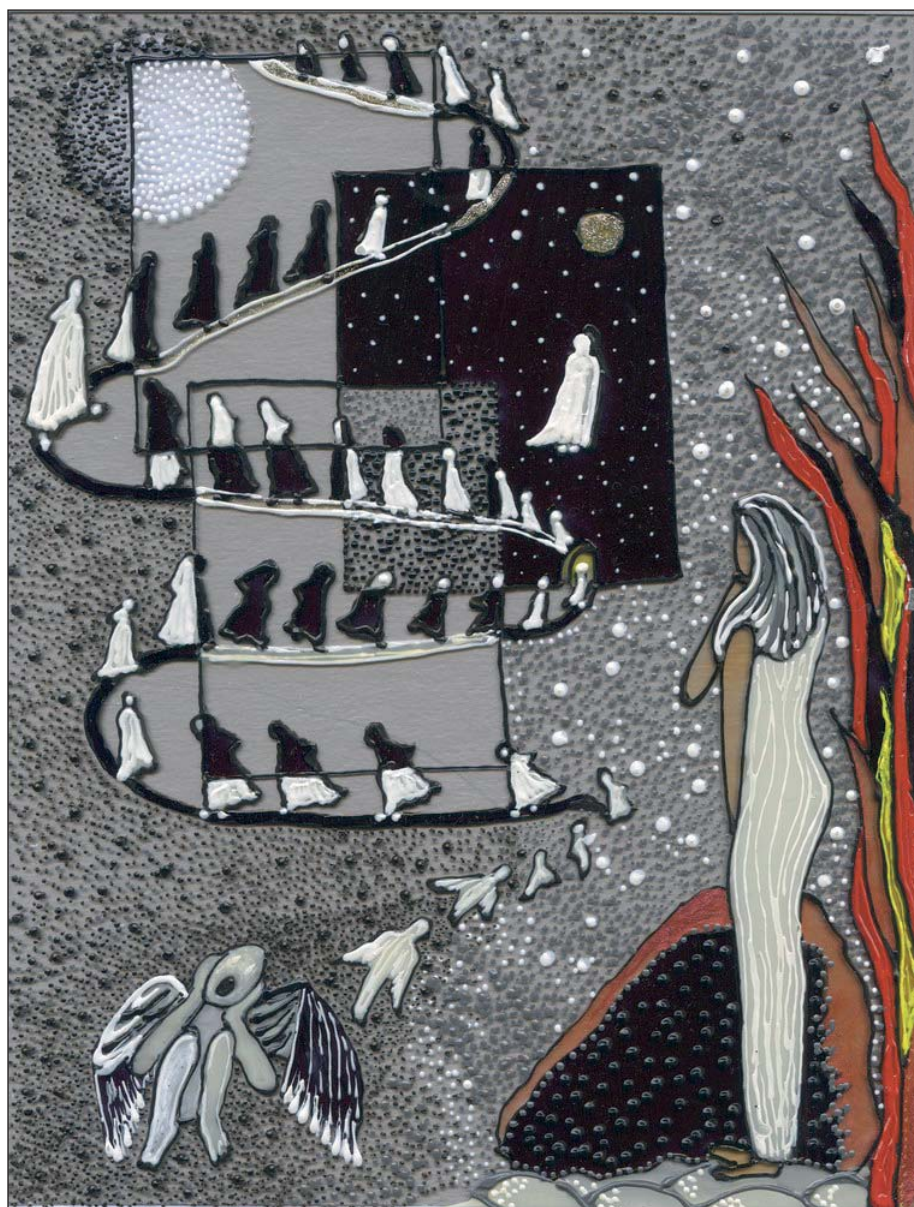
Я – радянський німець, який народився на засланні – ніс цю відповідальність, навіть незважаючи на те, що з'явився на світ через 16 років після закінчення війни. І тому я на власній шкурі знаю, що таке колективна відповідальність, навіть без вини. А з виною — тим більше...

Росіяни так довго були байдужі, що ця байдужість, мабуть, сама собою стала злочином. Вони були байдужі до війни у Чечні. Вони були байдужі до смертей дітей Беслана. Вони були байдужі до переслідувань опозиції, до війни з Грузією, до Кримнаша та інших мистецтв Путіна. І ось тепер – вони теж ні в чому не винні та п'ють смузі.

І окей. Я навіть сперечатися не буду: нехай буде на вашу думку – не винні. Вини немає, а відповідати будете. Так от несправедливо виходить. Історія, яка твориться зараз у нас на очах, річ жорстока. І вона пишеться переможцями.

А Росія цієї війни не виграє. Її виграє Україна. І всі, хто їй у цьому допомагає – від Америки до Японії. Тому, що наша справа є правою. Ворог буде розбитий. Перемога буде за нами.

Слава Україні! ■

Ірен Роздобудько.
«По вічній дорозі...»,
з циклу «Моя війна».

Авторська анотація:
«Інтерпретація відомої картини
Едварда Мунка "Крик" - своєрід-
ної емблеми імпресіонізму і кон-
центрованого відчуття тривоги.

Сам Мунк так описує свій стан,
що став поштовхом
до написання картини:
"Я йшов стежкою з двома
друзями — сонце сідало —
несподівано небо стало
криваво-червоним,
я зупинився, відчуваючи
знемогу, і сперся об паркан —
я дивився на кров і язика
полум'я над синювато-чорним
фіордом і містом.
Мої друзі пішли далі; я стояв,
тремтячи від хвилювання,
відчуваючи нескінченний крик,
що пронизує природу.»

ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ: ОПТИМІЗМ НА ТЛІ ТРАГІЧНИХ ПОДІЙ

Елла Лібанова
докторка екон. наук,
професорка,
академік НАН України,
академік-секретар
Відділення економіки
НАН України,
м. Київ

Світовий досвід переконливо доводить, що успішними стають тільки ті суспільства, які об'єднані навколо спільної ідеї щодо свого майбутнього. Безумовно, самого єднання недостатньо для успіху, крах ідеї може спричинити руйнування раніше згуртованого суспільства (як це сталося, наприклад, із нацистською Німеччиною), але ніколи успіху не досягали країни з роз'єднаним населенням.

Упродовж багатьох років поширеним наративом щодо населення України був його поділ на російськоорієнтований схід і проукраїнський захід, налаштований на інтеграцію з Європою. Суто формально це підкріплювалось відмінностями поширення української мови: дійсно, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року рідною її визнали менше третини мешканців Криму і Донбасу, тоді як у решті областей цей показник варіював від 50,2 % на Запоріжжі до 98,3 % на Тернопільщині. Проте і на південному сході країни українську мову вважали рідною – наприклад, 73,2 % мешканців Херсонщини, 69,2 % – Миколаївщини, 67,0 % – Дніпропетровщини¹. Тобто попри те, що помітно відрізнялися лише 3 регіони з 26-и (Севастополь враховано у складі Криму), саме диференціація території України за мовним та етнічним складом населення стала базою пояснення розбіжностей у результатах низки політично важливих голосувань, зокрема і за доленосним референдумом щодо незалежності України 1 грудня 1991 року². Насправді, зв'язок, наприклад, між частками тих, хто підтримали акт про незалежність України, і тих, хто вважали українську мову своєю рідною, є хоча і великим (коефіцієнт детермінації становить 78,6%), але передбачуваним – найбільшою мірою на результати розрахунків вплинули особливості Криму і Севастополя³.

Намагання ж пояснювати складності соціально-економічної й політичної ситуації в Україні передусім територіальними відмінностями так або інакше знаходили відлуння у регіональній політиці, що, своєю чергою, впливало і на суспільні настрої. Не варто ігнорувати і прагнення певних політичних сил сіяти розбрат, зокрема педалюючи питання державної мови і постійно підкреслюючи наявність не просто територіальних розбіжностей, а докорінних суперечностей.

У результаті, напередодні російської агресії в лютому 2014 року, 41,0 % жителів Криму, 33,2 % – Донеччини, 24,1 % – Луганщини і 24,0 % – Одещини бажали приєднання України до Росії. Це, безперечно, далеко від тотального панування ідеї нового возз'єднання, але свідчить про поширення її підтримки. Для порівняння: на Харківщині цей показник становив 15,1 %, в Києві – 5,3 %, на Вінничині – 2,7 %. Слід зазначити зростання цього показника порівняно із попереднім роком практично в усіх місцевостях – далися взнаки відмінності оцінки Майдану, які часто свідомо формувалися місцевою владою і бізнесом (якщо об'єднання в одну державу прагнули 21,4 % тих, хто Майдан не підтримували, то серед їхніх опонентів таких було лише 2,3 %) ⁴. Власне, це й стало обґрунтуванням дій нашого сусіда, яке ним же і було виплекано.

¹http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/

²[https://uk.wikipedia.org/wiki/Перепис_населення_України_\(2001\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Перепис_населення_України_(2001))

³https://uk.wikipedia.org/wiki/Всеукраїнський_референдум_1991

⁴<https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=236&page=10&y=2014> (Загальнонаціональне опитування населення України було проведене Київським міжнародним інститутом соціології та Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва з 8 по 18 лютого 2014 року)

Неспровокована агресія РФ проти України розпочалася 27 лютого 2014 року захопленням російськими військами без розпізнавальних знаків, зокрема розташованими на кримських базах РФ, урядових будівель АР Крим. Рада Федерації Росії дала дозвіл на застосування збройних сил на території України тільки 1 березня. 16 березня кримськими колаборантами проведено невизнаний світовою спільнотою псевдореферендум «на штиках», результати якого стали формальною підставою включення Криму до складу РФ.

Бойові дії війни на Донбасі почалися із захоплення 12 квітня 2014 року російськими загонами, керованими офіцерами спецслужб РФ, Слов'янська, Краматорська, Дружківки, Горлівки та кількох інших міст Донецьчини та Луганщини.

Однак всупереч поширеним у ЗМІ та соціальних мережах хибним тезам про те, що мешканці Криму і Донбасу начебто тотально прагнули єднання із Росією, вже у квітні 36,8% населення Південно-східних областей (в т.ч. 60,0% жителів Миколаївщини, 50,2% – Херсонщини, 44,6% – Дніпропетровщини) прямо називали ці події війною між Україною і РФ, а 38,3% (60,4% мешканців Херсонщини, 60,3% – Миколаївщини, 55,7% – Дніпропетровщини) вважали саме РФ організатором сепаратистських захоплень адміністративних будівель⁵. Отже, настрої населення південно-східних областей, принаймні тих територій, які залишилися під контролем української влади, у квітні 2014 року були цілком проукраїнськими. Завинили не прості люди, а місцеві «силовики» та олігархи, які не тільки не чинили спротив, а в багатьох випадках прямо співпрацювали із окупантами.

Поширення, у більшості випадків цілком свідоме, впевненості у підтримці агресії більшістю населення окупованих територій стало фундаментом роз'єднаності українського суспільства щодо цієї події. Інструменти були задіяні доволі прості, які, однак, виявилися дуже ефективними: нехтування протидією російській пропаганді (відео з демонстрацією проявів підтримки окупації, поширювалися українськими ЗМІ, окремі випадки неадекватної поведінки вимушених переселенців і такі ж поодинокі випадки відмови їм у роботі чи оренді житла подавалися як масові, в соцмережах активно працювали ті, чиїм завданням було саме сіяння розбрату).

Водночас далися взнаки серйозні помилки у політиці щодо внутрішньо переміщених осіб – наприклад, їхнє компактне розміщення, що неминуче провокувало занурення у проблеми як реальні, так і фантомні, орієнтування на швидке повернення, а отже, на отримання соціальної допомоги, а не на роботу. Безперечно, не сприяла тоді єднанню неможливість перемоги у збройному протистоянні агресору внаслідок слабкості Збройних Сил України, що не давало шансів на повернення окупованих територій, а натомість постійно вимагало нових і нових жертв. Ті ж ідеологи розбрату і територіального розколу постійно вкидали в суспільство тези про те, що начебто у той час, як вояки із центральних та західних територій боронять Україну на Донеччині та Луганщині, переселенці зі сходу спокійно насолоджуються життям у Києві та Харкові.

Загальне незадоволення якістю життя закономірно сприяло сприйняттю цих тез – люди завжди у своїх негараздах частіше схильні звинувачувати когось іншого, а не себе. І все ж таки поділ пройшов не за територіальною ознакою: за влучним висловом Блаженнішого кардинала *Любомира Гузара*, «*населення України поділяється не на тих, хто живе на сході або на заході, а на тих, хто любить або не любить Україну*».

Результати роз'єднання багаторазово посилювалися незадоволенням діями влади, відсутністю яскравих соціально-економічних успіхів, а відтак – впевненістю у хибності обраного Україною шляху розвитку. Своєю чергою, це формувало потужний еміграційний потенціал і перетворення України на головного донора робочої сили в Європі.

За найскромнішими оцінками, перед початком кризи, спровокованої пандемією COVID-19, за кордоном працювали 3,0–3,5 млн українців, переважно в Польщі, Чехії, Італії, Іспанії, Португалії. Втікаючи від безробіття й злиднів, українські трудові мігранти погоджувалися на роботи, які потребували нижчої кваліфікації, ніж вони мали (вчительки працювали доглядальницями, лікарки – медсестрами, інженери-будівельники – робочими на будівництві), що переконувало жителів країн-реципієнтів у їхній низькій кваліфікації й нездатності опановувати нові знання та навички.

Непривабливий світовий імідж України й українців цілком відповідав об'єктності нашої батьківщини у міжнародній політиці. У поєднанні із цілеспрямованою і дуже впливовою (з різних причин) політикою РФ, що підкріплювалось її ядерним статусом, це вочевидь протидіяло будь-яким спробам української влади домогтися зовнішньої підтримки у боротьбі з агресором. Переконалими в швидкій поразці України виявилися і західні, і російські фахівці. Значною мірою ця переконаність спиралась на роз'єднаність нації, на тотальну недовіру до влади і, дещо меншу, до силових структур, а відтак і на неготовність – не тільки збройну, а й психологічну – до опору.

У поєднанні з майбутнім ювілеєм утворення СРСР (30 грудня 2022 року), розпад якого *В. Путін* вважає головною геополітичною катастрофою минулого сторіччя, це не залишало сумнівів у неминучості широкомасштабної агресії з метою захоплення всієї території України і знищення її державності. Саме зовнішню воєнну агресію Росії назвали одним із 3-х своїх головних страхів 48,2% українців у 2021 році⁶.

Безперечно, ефективність опору ЗСУ, насамперед у перші тижні після 24 лютого 2022 р., буде ще неодноразово аналізуватися воєнними фахівцями. Віддадуть належне і якості підготовки та вмотивованості українських вояків – від солдат до генералів, – і наданню демократичними країнами сучасної зброї, і світовому тиску на агресора. Все це, безперечно, дуже важливе. Але сутність і роль будь-якого суспільства визначається не так наявністю виробництва, навіть найбільш ефективних і конкурентних, чи якістю природних ресурсів, а передусім людьми, їхньою освітою, кваліфікацією, продуктивністю праці, їхньої здатністю єднатися задля досягнення спільної мети.

⁵ <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&tid=302&page=9&y=2014>

⁶ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Інститут соціології НАН України.

Результати опитування Київського міжнародного інституту соціології, яке з 3 по 18 травня 2022 р. проводили на замовлення CASE Україн

І от саме ці перші, найбільш гострі і небезпечні тижні, сформували нову українську націю. Чи не вперше за всю історію українці стрімко почали позбавлятися такого звичного відчуття своєї меншовартості, і не тільки на полях боїв, а й у дипломатичних перегонах, у формуванні під час війни резиліентності економіки, здатної відновлюватись за найменшої можливості, у посиленні співпраці між владою та громадянським суспільством з одного боку, і між окремими групами та організаціями населення – з іншого, у зростанні особистої відповідальності за все, що відбувається, у поширенні цінностей свободи і демократії. Зокрема, цьому сприяє і спричинений війною безпрецедентний міграційний сплеск – як у межах країни, так і назовні.

На фоні безсумнівних економічних проблем вимушена внутрішня територіальна мобільність створила унікальні можливості культурної, мовної, поведінкової, ціннісної інтеграції, остаточного руйнування міфу про територіальний розкол української нації. І в цьому контексті не може не радувати майже повна відсутність спекуляцій на цю тему в соцмережах. Так, час від часу надходить інформація про фрустрацію окремих осіб, але практично нема спроб пов'язувати таке ставлення із приналежністю до будь-якої групи. Відомості, наприклад, про спроби правити штучно завищені ціни за оренду житла пов'язують їх не із місцем проживання, етнічним походженням чи володінням українською мовою, а із звичайним здирництвом, прояви якого зустрічаються чи не в усіх колах. Ймовірно, дається взнаки те, що переселяються жителі не якогось обмеженого регіону, а більшої частини України – і з півночі, і з півдня, і зі сходу, і з центру.

Загалом можна говорити про демонстративне зростання української ідентичності й масове усвідомлення унікальності української політичної нації.

Значним є внесок у ці процеси й зовнішньої міграції. Від 24 лютого 2022 року територію України залишили, за різними оцінками, 3,5–4,5 млн осіб⁷, переважно мірою жінки та діти. У перші, найбільш гострі тижні щоденно Україну покидали 100–120 тис. осіб, станом на середину липня з урахуванням трудових мігрантів новітня діаспора⁸ становить 4–5 млн осіб. Їхній освітній рівень, володіння професіями, конкурентними на місцевих ринках праці, участь у волонтерському русі різного ґатунку з метою допомоги не тільки Україні, а й громадам їхнього тимчасового проживання, високий рівень підготовки українських

школярів та студентів, поширеність інформації щодо швидкості опанування українськими військовими зброї країн НАТО тощо спричинили докорінний злам стереотипів щодо меншовартості українців.

Еміграційна хвиля на тлі російської агресії посилює інтерес європейців до подій в Україні (як до нинішнього протистояння із значно чисельнішим ворогом, так і до минулих протестів проти свавілля влади: Революції на граніті, Помаранчевої революції, Революції гідності) і закріплює імідж українців як волелюбної демократичної високоосвіченої нації, здатної до засвоєння нових знань та навичок. Наразі є всі підстави говорити про появу «світowego українства», причому цей феномен пов'язаний не тільки зі змінами ставлення до українців в усьому світі, а й зі змінами ставлення в Україні до тих, хто, перебуваючи за кордоном, ідентифікують себе як українці, навіть незалежно до їхнього громадянства.

Водночас змінюються оцінки українцями самих себе, свого довоєнного життя і України загалом. Достатньо тривале перебування в інших країнах не в якості туристів, постійне і багаточислове спілкування з місцевим населенням та бюрократією формує усвідомлення того, що вони практично нічим не поступають, а де в чому навіть переважають європейців. Наші співвітчизники, перебуваючи в країнах ЄС, починають вище оцінювати доступність і якість публічних послуг в Україні, включно з медичними та освітніми, високий рівень діджиталізації та простоту і швидкість контактів із владою та банками, переконуються у помилковості стереотипу про надзвичайно високий рівень забруднення України.⁹ І якщо воєнне протистояння і поведінка російських вояків на окупованих територіях позбавили українців відчуття меншовартості щодо

⁷Лібанова Е.М., Позняк О.В., Цимбал О.І. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України. Демографія та соціальна економіка, 2022, №2 (48).

⁸Офіційного визначення терміну «діаспора» в Законодавстві України немає, хоча у низці нормативних актів відповідне слово вживається. На часі надання можливостей українцям збереження/відновлення/набуття українського громадянства без відмови від наявного громадянства іншої країни

⁹Попри забруднення повітря багатьох міст в Україні концентрація джерел забруднення набагато менша, ніж в ЄС завдяки тому, що відстань від центрів хімічної промисловості західних регіонів України до центрів металургії на сході перевищує відстань між крайніми західною та східною точками будь-якої країни ЄС.

¹⁰http://dpsu.gov.ua/ua/about/structure/structure_4.htm

росіян, то перебування за кордоном в якості «втікачів від війни» – щодо європейців.

Лева частка (до 90 %) втікачів від війни налаштовані на повернення, принаймні після завершення активних бойових дій, і у випадку відносно швидкого завершення гарячої фази Україна втратить максимум 500–600 тис. осіб. Але з імовірним переходом воєнних дій у затяжну фазу, що триватиме кілька років, багато з емігрантів адаптуються до життя в новій країні – знайдуть гідну роботу, що дасть змогу винаймати прийнятне житло, оволодіють мовою, діти відвідуватимуть дошкільні, шкільні, позашкільні заклади, коледжі та університети – і поступово втрачатимуть зв'язки із Батьківщиною. Є ризик того, що після Перемоги возз'єднання родин відбуватимуться не в Україні, а за кордоном, і не жінки з дітьми повертатимуться додому (особливо, якщо їхнє житло зруйноване), а їхні батьки й чоловіки виїжджатимуть до них. За такого сценарію Україна втратить до 5 млн. молодих, освічених, дієвих громадян, що нанесе непоправної шкоди демографічному й трудовому потенціалу.

Зменшити зовнішньоміграційні втрати можна тільки всіляко підтримуючи – і державою, і суспільством – зв'язки із нашими співвітчизниками за кордоном (трудові, освітні, культурні, фінансові, юридичні), зберігаючи і розвиваючи їхнє відчуття українськості. Повернення у перші два тижні війни з-за кордону понад 150 тис. чоловіків¹⁰ задля оборони Батьківщини і допомоги родині, масштабний волонтерський рух щодо придбання зброї для ЗСУ й допомоги в адаптації за кордоном нашим «втікачам від війни» є наочним свідченням патріотизму українських емігрантів. Вкрай важливим є його ефективне задіяння.

Наразі українська діаспора, що складається з тих, хто перебуває за кордоном і кілька місяців, і десятки років, з громадян України і з тих, хто вже має громадянство інших країн, сягає десятка млн. осіб. Переважною мірою це доволі успішні й заможні люди. Наприклад, етнічні українці в США порівняно з усім населенням є більш освіченими (вищу освіту мають 21 та 10 % відповідно), частіше мають високі доходи (59 vs 51 %), вартість нерухомості, якою вони володіють, більше, ніж на третину перевищує середній рівень (242 vs 180 тис. дол.)¹¹. Високий статус віддзеркалює здатність української діаспори не тільки сприяти формуванню позитивного іміджу України як відкритої, демократичної, вільної країни з великим потенціалом, а й лобювати наші інтереси у владних та бізнесових структурах.

Ще однією ознакою єднання стала легітимація колективної відповідальності. Українці, які традиційно відзначалися своїм індивідуалізмом, що проявлялося, зокрема, у небажанні працювати в колгоспах та радгоспах, неочікувано швидко збагнули, що тільки гуртом можна протидіяти ворогу, тільки гуртом можна спастися у завалах, тільки гуртом можна швидко відбудовувати зруйноване. Чи не вперше за всю історію «ми» за своїм значенням перевершили «я». Це миттєво віддзеркалилось у структурі громадянського суспільства, у нових формах його організації, у ступені залучення населення.

Кардинально змінилося й ставлення до влади та оцінки її діяльності. Від початку війни понад три чверті українців вважають, що справи в країні загалом йдуть у правильному напрямку (альтернативної думки дотримуються 10–15 %), тоді як ще в лютому 2022 року і раніше ситуація була абсолютно протилежною¹². Повною мірою це стосується й оцінок ефективності влади: в травні 2022 року 93 % вважали, що держава справляється зі своїми обов'язками (54 % – що майже з усіма), а, наприклад, у листопаді 2021 року такої думки дотримувались лише 45 % і 5 % відповідно¹³. Зрозуміло, що переважною мірою така трансформація ставлення до влади пов'язана із ефективним спротивом агресії країни, яка багаторазово перевищує Україну і за чисельністю живої сили, і за технікою. Але водночас це віддзеркалює й здатність та готовність українців об'єднуватися перед лицем спільної загрози.

Чи можна і чи варто малювати сучасну соціально-політичну картину виключно рожевою фарбою? Безперечно, ні.

По-перше, тому що не варто переоцінювати тривалість сучасних змін – після Перемоги знову відновляться різні, в т.ч. й політичні, чвари. Ймовірно, почнеться пошук винних, особливо серед воєнно-політичного керівництва, з'ясування місця його перебування під час особливо напружених бойових дій, причому не матиме принципового значення можливість участі в них конкретної людини. Тобто притуплення суспільних розколів, притаманних Україні в минулому, може змінитися певним посиленням нових.

По-друге, запровадження нових – і вимушено дієвих – стимулів практично неминучих змін територіальної організації економіки й системи розселення провокуватиме непорозуміння між громадами та цілими областями.

По-третьє, перехід до відкритого суспільства спричинить доступ до українських ринків як потужних корпорацій, так і іммігрантів – з одного боку, і масштабний виїзд українців на навчання та роботу за кордон – з іншого, до чого наразі не готові ні влада, ні суспільство.

По-четверте, подолання корупції, що стане необхідною умовою економічної допомоги, супроводжуватиметься спротивом тих верств (до слова, дуже впливових), які миттєво втратять звичні преференції.

Уникнення зазначених небезпек потребуватиме нового суспільного договору, зокрема тісної взаємодії й порозуміння влади з населенням, активної позиції громадянського суспільства, суспільної зрілості, що дасть змогу робити електоральний вибір на непопулярних засадах. Але історія вкотре дає нам шанс – шанс вистояти і розбудувати потужну ефективну демократичну країну. За цей шанс уже сплачено тисячами життів, і рахунок ще не закритий. Тож необхідно його використати.

Так, безперечно, сьогоднішнє єднання – це єднання «проти», а не «за», і його ідеєю є виключно опір ворогові, але водночас воно дає підстави для поки що дуже обережного оптимізму і віри в становлення сучасної політичної нації, об'єднаної приналежністю до України. ■

¹¹ Atlas of Ukrainians in the United States. Demographic and Socio-economic Characteristics / Oleh Wolowyna. Shevchenko Scientific Society, Inc. New York, 2019.

¹² https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_dynamics_of_ukraine_s_government_assessment_cati_2000_052022.pdf

¹³ https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_dynamics_of_ukraine_s_government_assessment_cati_2000_052022.pdf

Ірен Роздобудько. «Між двома стінами...», з циклу «Моя війна».

Авторська анотація: «Правило двох стін: якщо обстріл доводиться перечекати в квартирі, між вулицею і місцем перебування повинні бути дві стіни, бажано капітальні, щоб уберегтися від ураження осколками і уламками вікон.»

Максим Стріха

ВОЄННИЙ ТРИПТИХ

Попри відому латинську приказку (*Inter arma silent Musae*) вірші пишуться і у воєнний час. Кому – часто, а кому – зрідка. Переклад з польської і два вірші, написані мною після 24 лютого 2022 року, – це зліпки моментів і настроїв нашого трагічного часу. В тому порядку, як вони написалися, ці тексти утворюють своєрідний «воєнний триптих». Тож так їх і подаю.

Автор

ЗВІТ З ОБЛОЖЕНОГО МІСТА

Збігнев Герберт (1924–1998) – визначний польський поет, есеїст, драматург. Написано 1982 року, після запровадження воєнного стану в Польщі.

Перекладено з польської 11 березня 2022 року в Києві.

Я занадто старий, щоб носити зброю й битися опліч з іншими –

з ласки мені відведено другорядну роль літописця.

Записую – не знати, для кого – історію облоги.

Мушу бути точним, але не знаю, коли почалося вторгнення –

двісті років тому, в грудні, у вересні, а може, вчора на світанку.

Всі тут страждають на втрату відчуття часу.

Все, що нам залишилося, це відданість місцю,

ми досі захищаємо руїни храмів, привиди садів і будинків.

Якщо ми втратимо руїни, нічого не залишиться.

Я пишу, як можу, в ритмі нескінченних тижнів:

понеділок – крамниці порожні, обіговою одиницею став шур;

вівторок – бургомистра вбито невідомими;

середа – переговори про припинення вогню, ворог інтернував делегацію,

нам невідоме їхнє місцезнаходження, тобто місце страти;

четвер – по бурхливих зборах більшістю голосів відхилено вимогу про беззастережну капітуляцію;

п'ятниця – почалася чума;

субота – вчинив самогубство NN, незламний борець;

неділя – не стало води, ми відбили штурм східної брами,

що зветься Брамою Завіту.

Я знаю, що все це одноманітно, це нікого не зворушить.

Я уникаю коментарів, стримую свої емоції, пишу про факти,

мабуть, тільки вони цінуються на чужинських ринках.

Але з певною часткою гордості я хочу повідомити світу,

що завдяки війні ми виростили нову породу дітей.

Наші діти не люблять казок, вони граються в убивства,

наяву й уві сні вони мріють про хліб, суп та кістки, точнісінько, як собаки й коти.

Ввечері я люблю блукати околицями Міста

вздовж меж нашої загороженої свободи.

Я дивлюся згори на юрми вояків, на їхні вогні,

я слухаю барабани, варварські крики –

справді незрозуміло, як Місто все ще обороняється.

Облога триває довго, вороги повинні змінюватися, ніщо не пов'язує їх, окрім бажання нас винищити: готи, татари, імперці, преображенські полки – хто їх порухує.

Кольори прапорів змінюються, як ліс на обрії:

від ніжного пташиного жовтого навесні

через зелений у червні до зимового чорного.

Потім увечері, звільнившись від фактів, я можу думати

про далекі давні речі, наприклад про наших союзників за океаном.

Я знаю, що вони щиро співчують,

шлють мішки борошна, жири й добрі поради.

Вони навіть не знають, що їхні батьки зрадили нас – своїх союзників – під час Другого Апокаліпсису.

Сини бездоганні, вони заслуговують на подяку, тому ми вдячні.

Вони не переживали облоги тривалістю в вічність.

Ті, хто зазнали нещастя, завжди самотні –

захисники Далай-лами, курди, афганські горяни.

Зараз, коли я пишу ці слова, прихильники угодовства

отримали певну перевагу над партією незламних – звичайні перепади настрою, доля ще зважає все на терезах.

Кладовища ростуть, захисників меншає,

але оборона триває і триватиме до кінця.

І якщо Місто впаде, а один заціліє –

він понесе Місто в собі шляхами вигнання, він буде Містом.

Ми дивимось в обличчя голоду, в обличчя вогню, в обличчя смерті,

найгірше – в обличчя зраді...

І тільки сні наші залишаються непокореними.

ПРОЩАННЯ З ДЗВИНЯЧЕМ²

Ірині Іванишин – з вдячністю

Весна промчала, мов єдина мить,
Спресована у зведеннях Генштабу.
Тут кольори смарагду та єдвабу
Значать межу небес та верховіть.

Це – Дзвиняч, це маленький тихий рай,
Де молодик з вікна я бачив тричі.
На обрії – Горгани таємничі,
А понад полем – лет лелечих зграй.

Сюди мене привів обставин збіг
По тижнях дослухання у столиці
До того, чи летять сталеві птиці
І чи Ірпінь здолати ворог зміг.

Тут я привчався жити без сирен
І не здригатись від розкатів грому.
Адаптувався у житті новому,
Сам часом чувся, мов абориген.

Хоча, звичайно, не зробивсь своїм:
Базар Солотвина³, вулкан Старуні⁴,
На схилах пагорбів стіжки та клуні
Я оглядав, мов тихий пілігрим.

Я добре тут навчився працювать:
Писав статті, мережив інтеграли,
Студентів розважав у час навали
І вів на мури хрестоносців рать⁵.

Хто зна, чи повернуся ще колись
Я до містечка із дзвінким іменням,
А чи в непередбаченні воєнним
Більш не побачу звідси неба вись...

Але частину серця тут лишу
(За патетичний штамп прощення прошу,
Та позабуть місцину цю не зможу,
Не рідну, а проте вже й не чужу).

Напевно, я не зміг кудись дійти,
Не встиг чогось важливого сказати
І хоч найближчу гору подолати,
Аби оглянуть далеч з висоти.

Ну що ж, життя – це завжди низка втрат
(а поміж них – змарновані нагоди);
Й не можна ані вигукнути «Годі!»,
Ні прокрутити історію назад.

Тож прощай, мій Дзвинячу! Нехай
Твоїх всіх оборонців сили Неба
Спасуть від смерті. Більшого не треба,
Хай ворогу лишень настане край.

За хмарами промінчик сонця згас.
Сьогодні треба все перетривати –
Вкраїну зможуть знов відбудувати,
Й не так важливо – з нами чи без нас.

5 червня 2022 р., Дзвиняч

²У Дзвинячі на Прикарпатті автор пробув разом з мамою від 25 березня до 10 червня цього року завдяки наполегливості *Миколи Яковини* та гостинності моєї колежанки *Ірини Іванишин* з наукових конференцій.

³Йдеться про Солотвин над Бистрицею Богородчанською, його мальовничий базар, старовинні дуби й давнє єврейське кладовище на схилі.

⁴У широко розкиданому на пагорбах селі Старуня є цікава пам'ятка природи – маленький, заввишки хіба що по коліно, але геологічно достеменний грязьовий вулкан. А ще століття тому неподалік був розкопаний добре збережений мамут.

⁵У Дзвинячі автор переклав пісні IX–XIII «Визволеного Єрусалиму» славетного колись *Торквато Тассо*.

Дзвиняч, Івано-Франківська обл.

КИЇВ. СУБОТНІЙ РАНОК

Повітряну тривогу оголосили о 4.36.
До того її не було майже дві доби
(у росіян таки проблеми з ракетами?).

Цікаво: чи хоч хтось у цілім Києві
підводиться зараз із ліжка, щоб рушити до укриття?
Навряд. Напевно, всі, як і я, намагаються знову заснути.
Мало хто вже переймається тим,
що в ближчу годину хтось в Україні неодмінно загине
від чергових прильотів «калібрів» чи Х-22.

Адже стільки смертей
неминуче притуплюють гостроту сприйняття,
(а до того ж поки той невідомий «хтось»
так само ще ніжить в ліжку).

Тривога завершилася о 6.00.
Влучання були під Кропивницьким
(щонайменше троє загиблих і дев'ятеро поранених).
Ну й, звісно, в Харкові та Миколаєві,
яким дістається щоранку звичайними «ураганамі».
до Києва вони не долітають ще від початку квітня.

Добігає кінця п'ятий місяць війни
(перед тим вісім років тривала «гібридна»,
тепер уже – справжня, справжнішою не буває).

Фронт давно майже не рухається –
немов за часів Першої світової,
коли за якийсь десяток кілометрів поля десь під Верденом
наклали головами мільйон німців, французів, англійців.

Київ живе майже безпечним життям глибокого тилу.
Як оголосив президент у вчорашньому зверненні:
ми за це платимо тридцятьма життями щодня,
а ще – сотнями поранених.

Це – в рази менше, ніж 2 місяці тому,
хоч, боюся, це мало розраджує мам і дітей тих,
хто гине сьогодні.

Київ – неймовірно красивий,
чистий, спокійний, майже порожній
(порівняно з людними вулицями минулих часів).
І з вуст неймовірно гарних дівчат і хлопців
звучить зараз переважно таки українська.

Гостро усвідомлюєш крихкість цієї краси:
хто знає, що спаде ще на думку кремлівському
божевільному,
який давно переступив будь-які межі.

І все ж я переконаний:
це місто переживе і кремлівського божевільного,
і його огидних підданців,
чиї предки заснували колись державу-вбивцю
на мокшанських болотах
з усіма її пушкініми, толстоєвськими
та такою «високою культурою»,
що навчає бездоганного вміння
безсоромно й тупо брехати,
розстрілювати дітей «калашами», «градами», «калібрами»,
гвалтувати (ну як же без цього «рускаму челавеку»?)
та красти холодильники й унітази.

Переконаність ця, згоден,
трохи ірраціональна.
Але те, що ми живі ще й зараз,
коли закінчується п'ятий місяць війни,
(а нам же давали тільки три дні!),
те, що Київ досі стоїть,
служить на її користь. ■

23 липня 2022 р., Київ.

Ракетні обстріли Миколаєва 23 - 24 липня 2022 р. Фото руйнувань, джерело: 24 Канал

Молитва за сина

Синочку мій, первістку мій.

Ось і твоя черга прийшла йти воювати, захищати, нас – старих батьків, свою дружину, свою Україну. Сьогодні ти виїхав в зону бойових дій в Донецьку область на машині, придбаній на гроші, зібрані по листу, який ти склав у ФБ з проханням про допомогу твоєї мінометній батареї Окремого штурмового полку. Люди відгукнулися, на диво, активно. Велику допомогу в збиранні коштів і веденні всієї бухгалтерії провела твоя Наташа. За тиждень збрала біля 7 тис доларів. Ти поїхав у Луцьк і там придбав бусик пежо білого кольору. Пригнав його в Київ і за один день на СТО перефарбував у військовий колір.

І от 22 липня рано вранці ви з напарником виїхали бусиком на місце призначення під м. Донецьк в саме пекло. Тобі важко, сину. Війна – це тяжка робота: напрута, стрес, безсонні ночі, побоювання ворожих нальотів, відсутність простих умов життя. І нам теж не легко – тривога за тебе не дає спокійно жити, приймати їжу, спати. Не знаю, чого б я не згодилась віддати чи зробити, щоб допомогти тобі.

Я піду з тобою в той проклятий, нещасний, зболений Донбас. Я закутаюсь в ніч і незримо буду йти поперед тебе. Я буду тебе захищати. Від куль і осколків, від болю й розпачу, від вогню і полону. Від тих озвірілих руських, яких ми недавно ще так поважали і вважали людьми. Я буду відволікати їхню увагу своїм старечим виглядом. Я буду молити Бога: «пронеси мимо», коли будуть летіти снаряди з їхніх «градів», буду руками ловити кулі і осколки – мені не буде боляче, мені вже 80 років. Я накрию тебе платком, коли ті пси будуть рискати по полях і шукати поранених, зболілих, без свідомості й пам'яті, щоб убити або забрати в полон. У цих недолудків немає серця, немає співчуття. Я незримо, безшелесно закрию тебе своїм тілом від їхніх ненажерливих очей, вони пройдуть мимо, а ти встанеш і підеш по своїй землі (вона захистить тебе, вона ж рідна, не зрадить). Йтимеш перелісками, покинутими селами, випаленими полями, водичку будеш пити з річечки чи джерельця, спатимеш на землі, поки вона тепла. І прийдеши додому, до старих батьків, до своєї коханої дружини, до своїх дітей. Прийдеши – бо ми чекаємо.

Вірую і молю Бога: обережи мого сина від усіх небезпек і допоможи йому повернутись додому таким, яким він пішов захищати Україну і нас. Я – українка. Я – мати. Амінь.

Хрест в експозиції Національного музею історії України.

Виставка

«Церква Богородиці Десятинна. Архітектурно-мистецький образ».

Київ, серпень 2021 р.

Фото Олени Шапіро

Хрести в експозиції Національного музею історії України.
Зал "Давньоруська держава Київська Русь". Фото Олени Шапіро

ХРИСТИЯНСЬКА СВЯТИНЯ: НАТІЛЬНИЙ ХРЕСТИК

Олена Шапіро
мистецтвознавиця,
м. Київ

Під час таїнства хрещення священник одягає на людину натільний хрестик – символ Хреста Господнього, свідчення нашої віри. Хрестик стає ознакою єдності душі і тіла, ми носимо його біля серця протягом усього життя. Хрест – символ страждань Ісуса Христа і Його перемоги над смертю, це – наше відкуплення від гріхів заради спасіння душі. Тому натільний хрест є святиною для кожного християнина. Він має силу захищати від злих духів, оберігати від спокуси та небезпеки, зцілювати та укріпляти тілесно. Свідоме носіння хрестика стане молитвою навіть у випадку, коли людина не матиме можливості перехреститися та попросити у Бога про допомогу.

Побожне шанування натільного хреста є обов'язком кожного християнина, але не всі знають його історію. Наприклад, про те, що в перші століття віруючі носили не хрест, а медальйон із зображенням Агнця, який символізував жертвність Ісуса Христа заради нашого спасіння.

На землях наших предків натільні хрести існували задовго до державного хрещення Київської Русі у 988 році. За літописними даними, княжий двір охрестився раніше простих киян. Князь **Володимир Святославович** у своєму наказі до народу оголосив: «*аще не обрящется кто заутра на рѣцѣ... противникъ мнѣ да будетъ*». Хрещення киян відбулося у притоці Дніпра – річці Почайні – і стало завершальним етапом процесу, що тривав до того на Київській Русі більше 100 років. Але перші християни з'явилися на наших землях ще раніше: із хронік ми знаємо, що охрестилися київський князь **Аскольд**, Свята княгиня **Ольга**, деякі дружинники князя **Ігора**. До 988 року на наших землях уже будували християнські дерев'яні храми (як приклад згадаємо храм Св. Іллі на Подолі в Києві).

Археологи під час розкопок знаходять натільні хрестики часів Давньоруської держави на територіях, де раніше були міста або селища, а також на цвинтарях в похоронних комплексах дружинників. Спочатку слов'яни носили хрест поверх одягу – як наочне свідчення своєї віри. Значно пізніше поширився звичай носити хрестик під одягом, тому спеціально шили сорочки з косим коміром, для того щоб хрестик не випадав назовні. Вважається, що небезпечно знімати з себе натільний хрестик без особливої потреби, тому наші пращури спеціально робили прості хрестики з дерева, щоби надягати їх на короткий час – коли йшли до лазні. Цікаво, що в давнину особливо шанували натільні хрестики, які були зроблені з уламків

розбитого церковного дзвону. Приблизно в XVIII ст. право носити хрест поверх одягу отримали тільки єпископи, а потім – всі священики. Такі хрести називаються наперсними (від старослов'янського слова «персі» – груди), тому що їх носили на рівні грудей. За часів Київської Русі зображення розп'яття Христа на натільних хрестах зустрічається порівняно рідко: на думку фахівців, ця традиція утвердилася лише наприкінці XVII ст.

Крім натільного хрестика, існував ще один вид хреста – *енколпійон*, що в перекладі з давньогрецької мови означає «наперсник». Він значно більший за натільний хрестик і мав дві частини – лицьову та обернену, що разом складалися в форму хреста. У середині енколпійона спеціально влаштовували невеличкий ковчежець – для збереження християнських святинь (малих частинок святих мощів або освяченої проскурки), для захисту людини під час військових походів або небезпечних подорожей. Енколпійони робилися професійними ювелірами на замовлення для церковних ієрархів, інколи – для представників мирської влади або заможних вірян. Пізніше хрести-енколпійони стали носити тільки служителі церкви.

Цікаво, що монополію на виготовлення хрестів-енколпійонів тримали київські ювеліри, які мали дуже високий рівень майстерності. Вони створювали шедевральні зразки з дорогоцінних металів, використовуючи складну техніку високого рельєфу, перегородчасту емаль та чернь. Інколи ювеліри виготовляли енколпійони округлої або прямокутної форми із зображенням Ісуса Христа або широко відомих святих. За традицією, на лицьовій частині хреста зображували розп'яття Христа, а на зворотному боці – образ Богородиці Оранти або Одигітрії. До різновидів енколпійонів відносяться панагії округлої форми із образами Св. Трійці, Христа, Богоматері, святих, що носять на грудях архієреї.

За свою довгу історію зовнішній вигляд християнського хреста зазнав змін. Деякі історичні традиції належать далекому минулому, а деякі залишаються актуальними й сьогодні. Скажімо, між католицьким та православним натільними хрестиками є відмінності. За традицією, на католицькому хресту зображено розп'яття Христа з помітним акцентом на фізичних стражданнях Спасителя: руки обвислі на поперечинах, а ноги – перехрещені. На православному хресту над головою Ісуса Христа є верхня перекладина з написом «І.Н.Ц.І.» або «І.Н.Р.І.», що означає – Ісус з Назарета, Цар Юдейський. На центральній поперечині руки Христа не перехрещені, а лежать паралельно, під ногами – коса поперечина, на зворотньому боці хрестика – напис «Врятує і збереже». Ці два варіанти натільного хреста широко розповсюджені серед сучасних католиків та православних християн. До речі, кількість перекладин теж має символічне значення: православний натільний хрест може бути чотирикутним, шестикутним, або восьмикутним. Чотирикутний (або «кравцевидний») хрестик має на кінцях поперечини «кравлі», що символізують кров Христа. Еволюція зовнішнього виду цього варіанту призвела до створення хреста-трилисника, що має на кінці всіх перетин напівкруглі листочки та намітинки у вигляді так званих «шишочок». На шестикутному хресті відсутня табличка з написом «І.Н.Ц.І.», а нижня перетинка розташована по діагоналі. Восьмикутний хрест був найбільш поширеним за часи Київської Русі, він має три горизонтальні лінії: для рук, для ніг та для таблички над головою Спасителя.

Дослідженню християнських хрестів присвячена ціла історична наука – *ставрографія*. Ця назва походить від гр. *σταυρος* («*дерево, хрест*») та *γράφω* («*пишу*»). Фахівці цієї дисципліни вивчають історію та іконографію хреста на основі знахідок археологічних експедицій, а також експонатів з музеїв та приватних збірок. Як приклади згадаємо колекції натільних хрестиків і енколпійонів в Національному музеї історії України, в експозиції Трапезної церкви в Національному Заповіднику «Софія Київська», в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. Тарновського, в Одеському музеї нумізматики, та інших державних музеях по всій Україні.

Про деякі експонати варто розповісти більш детально. Зупинимося на хрестах з археологічної колекції, що раніше належала родині *Ханенків*. Після революції 1917 р. частина цієї колекції зникла, а залишки розділили між музеями. Зокрема, декілька ханенківських хрестиків опинилися в Київському музеї російського мистецтва (теперішня назва – Національний музей «Київська картинна галерея»). На думку фахівців, ці хрести були створені на території Київської Русі в період розквіту ремесел – в домонгольські часи. Наприклад, це рівнокінцевий натільний хрестик XI–XII ст., розмір – 4,5х3,3 см. Створений з мідного сплаву в техніці лиття, прикрашений виїмчастою емаллю жовтого, червоного та зеленого кольорів, з маленькими кульками по кінцях та на середохресті. Інший експонат – великий енколпійон XII–XIII ст., розмір – 8,9х6,1 см, створений з мідного сплаву в техніці лиття, прикрашений різьбленням та виїмчастою емаллю. На лицевому боці зображений розп'ятий Христос, ліворуч від нього – Богородиця, праворуч – Апостол *Іоан Богослов*, з обох боків хрестика є зображення святих, вгорі та низу – архангелів.

У колекції цього музею зберігається широко відомий серед дослідників «хрест Симеона» – енколпійон XII – початку XIII ст., досить великого розміру – 10,8х6,4 см, створений з мідного сплаву в техніці лиття, щедро прикрашений позолотою та виїмчастою емаллю. Дві створки цього енколпійону ще в давнину були розділені. Фахівці вважають, що його історія пов'язана з викраденням місцевих жителів, захоплених під час татаро-монгольської навали. Цікаво, що у XIX ст. дві частини «хреста Симеона» були знайдені: лицеву частину знайшли у 1892 р. біля міста Біла Церква (за 80 км на південь від сучасного Києва), а зворотній бік було знайдено на п'ять років пізніше в селі Мотовилівці (сучасний Фастівський район, Київська область). У колекції обидві частини з'єдналися, але під час Другої Світової війни лицева частина енколпійону знову загубилася, отже в музеї зберігається лише зворотній бік цього енколпійону.

Всередині «хреста Симеона» влаштований невеличкий ковчежець для збереження святині, а по кутах є краплеподібні виступи, що символізують кров Христову. На зворотньому боці енколпійона в техніці виїмчастої емалі зображені святі покровителі власника хреста (а також ймовірно, святі покровителі членів його сім'ї). На лицьовій частині була композиція з п'ятьма медальйонами, де зображені Ісус Христос, Богородиця, Іоанн Предтеча та Святі Архангели; ця відсутня частина енколпійона відома по чорно-білій публікації у дореволюційному каталозі колекції Ханенків*.

Звісно, християнські святині зберігаються не тільки в музеях. Є в Україні і приватні особи, які протягом багатьох років із захопленням колекціонують хрестики.

* С. Левченко «Чудотворящее Спасение». Ж-л «Антиквар», № 1, 2006 г. С. 32–35.

**Хрести в експозиції Національного музею історії України – виставка
«Церква Богородиці Десятинна. Архітектурно-мистецький образ». Київ, серпень 2021 р.
Фото Олени Шапіро**

Найбільша в Україні (та й у Східній Європі) колекція символів християнської віри зберігається у Громадському історико-етнографічному ставрографічному Музеї Хреста, що відкрився в 2013 році в Козацькому хуторі Галушківці на Дніпропетровщині. Директор музею **Віктор Векленко** очолював навчальну лабораторію археології історичного факультету Дніпропетровського Національного Університету ім. Олеса Гончара. Він брав участь у археологічних розкопках та видав книгу «Натільні хрести Самарі-Богородицької фортеці». Свою колекцію хрестиків він розпочав збирати спеціально для наукової роботи, а з часом виникла ідея створити Музей хреста.

Сьогодні музейна колекція налічує понад 4 тисячі експонатів: у експозиції можна побачити православні, греко-католицькі та римо-католицькі натільні хрести з металу, кераміки, дерева, скла та кістки. Хронологічно експозиція включає експонати від доби Київської Русі до початку XX століття

За останні роки хрестики з колекції цього музею були показані на виставках в Музеї українського живопису, в церкві Покрови Пресвятої Богородиці Історико-Культурного комплексу «Запорозька Січ» на острові Хортиця та під час інших проєктів. Як зазначає Віктор Векленко, приблизно у середині XVIII ст. запорозькі козаки власноручно вирізали з бронзової чи срібної пластини натільні хрестики та прикрашали його карбуванням.

І сьогодні козацький хрест є символом українського лицарства, в давнину його традиційно зображували на печатках та хоругвах Війська Запорозького та на інших прапорах і гербах козацьких полків.

Цікавим є процес, як хрестик трансформувався в намисто-оберіг з багатьма хрестиками. У Західній Україні дуже популярною була гуцульська згарда. За традицією, шестирічним дівчаткам дарували натільний хрестик на проволоченій нитці і далі щороку додавали ще по одному – так і створювалося жіноче намисто-оберіг. Найбільшу популярність згарди мали на території Верховинського району Івано-Франківської області, а також на Буковині. В давнину за згарду в Карпатах можна було придбати кілька соток землі. У сучасній Україні оновилося мода на гуцульську згарду: зазвичай молоді дівчата урочисто одягають згарду поверх етнічного одягу. Втім згарда зовсім не виключає важливої церковної традиції – хрещена людина має носити під одягом свій власний натільний хрестик.

Натільний хрестик супроводжує кожного християнина протягом усього його життєвого шляху. Він дає духовні сили та є наймогутнішим оберегом людини від бід і напастей. За висловлюванням Св. Іоана Золотоуста:

«Хрест – це воля Отця, слава Єдинородного, радість Святого Духа, окраса Ангелів, укріплення Церкви, похвала Павла, твердиня Святих, світло всієї Вселенної».

ХРЕСТИ ПРИДОРОЖНІ: ПАМ'ЯТЬ І БЕЗПАМ'ЯТСТВО

НАРИС

Богдан Кияк
доктор екон. наук,
м. Київ

Вразила мене недавно картина в телевізійній передачі: Черкащина, а точніше – правобережне село на високих дніпровських кручах, куди його перенесли перед затопленням черговим рукотворним морем. З прибережної смуги визирають напівзруйновані часом і водою дерев'яні хрести колишнього сільського цвинтаря. Весняними потоками винесло декілька таких понівечених хрестів у яр, звідки вони, розкинувши залишки своїх рамен-перекладин, нібито намагаються виповзти на крутий берег, піднімаючись вище по схилах до краю села, щоб збудити коротку людську пам'ять і нагадати односельцям про їхніх померлих предків, благуючи перезахоронити їх. А стежка-дорога, що спускається з кручі до води, всіяна рештками праху та білими кістками з розмитих могил. На тлі цієї жакливої, гнітючої картини молода черкашанка, сумно усміхаючись, заявляє: *«Це вже так здавна, і ми звикли»*. Проходить мимо рибак, відвертається від телекамери та твердить: *«Не тільки я – тут усі рибалять»*. А на покалічених хрестах, що їх прибило до берега, ще можна розгледіти решки надписів імен тих, що знайшли свій останній притулок на дні штучного моря, на дні людського забуття.

Вже згодом подібну сумну картину я знайшов у вірші *Тараса Мельничука*:

**« чий це човни
пливуть по степу
чий це предки
клепочуть кістками
за нами
як білі лелеки
в гнізді
чий це вікна
дивляться в воду
чий це ілюзії
стенають плечима –
якого народу? »**

І виринає спогад із далекого дитинства: повноводним весняним потоком, що переповнив береги місцевої, зазвичай мілководної, річечки і підтопив поля й оселі прикарпатського села, пливуть мимо батьківської хати старі дерев'яні хрести, зрізані чи зрубані атеїстами-советчиками під орудою директора місцевої школи. Тими хрестами селяни традиційно ще з часів Австро-Угорщини розмежовували надані чи придбані земельні наділи – невеличкі клаптики, що передавались в сім'ях від покоління до покоління. На цій «земельці» зосереджувались усі помисли і надії селян.

Та цього святотатства виявилось замало войовничому компартійцю і його руки «засвербіли» й до інших хрестів. Благо, в селі залишилися після виселення колоністів німецька кірха і польський костюл. За *«доброю радянською традицією»* костюл перетворили на колгоспний склад і там ще терли льон. Але хрест на костюлі височів у центрі села, з чим ніяк не міг миритися секретар партосередку, він же й директор школи. Оскільки ніхто із селян не наважився виконати його наказ – зняти того хреста, то й прийшлося йому самому видиратися по крутому даху до хреста. Що сталося при цьому, ще й зараз переповідають односельчани. Не добравшись до хреста, зухвалий «богоборець» поковзнувся і під саркастичні коментарі селян і школярів, що зібралися полюбуватися «чудом», полетів донизу, зламавши при цьому руку й ногу. *«То все – кара Божа»*, – коментувало цю оказію все село. Після таких подій покалічений атеїст покинув село, котре його не любило, і продовжив свою «боротьбу» в уже іншому гірському селі, де й загинув за не до кінця з'ясованих обставин.

А та величава церква, до хреста якої так і не добрався невгамовний директор, сьогодні відкрита, тепер вже як діюча для всіх, хто долиною річки Прут наближається до Карпат по яремчанській дорозі. І веде ця дорога аж до підніжжя Говерли, звідкіль серпантинном витоптаних стежок піднімаються на вершину тисячі туристів, закінчуючи подорож біля величавого семиметрового сталевго хреста, поставленого (як і капличка біля підніжжя гори) коштом славного українця, німецького інженера з Мюнхена – **Осипа Барецького**, про якого ще не раз згадуватиму. Ставити хрести на найбільших гірських вершинах – така традиція побутує на Заході, в його Альпах – і він вперто поширював її не лише на Чорногорі.

А неподалік урочища Заросляк на вершині Козьменчика знаходимо колючі дроти і траншеї – це сліди першої світової війни. Тут можна віднайти не лише старі трофеї (залишки гарматних снарядів, розірваних гранат), а й побачити неподалік військовий цвинтар, на якому під хрестами й іменними плитами поховані австрійські солдати (всього їх близько 50-ти). На головному кам'яному постаменті – напис (німецькою) гласить: «*Своім вірним до могили героям*». Що дивує – всі австрійські могили прибрані, не так давно хтось запалював на них свічки. А поряд – дві невпорядковані, майже зрівняні з землею могили російських солдат. Ось так і в горах проявляється різна культура людської пам'яті. Нехтування мертвими – одна з доміант російського життя. Ніде в світі нема таких занедбаних цвинтарів як у наших лісах, де досі валяються непоховані з першої світової війни російські кістки.

Дотримуючись місцевого звичаю, родина поставила невеликого хреста на узбіччі біля хати, в підпільній капличці якої мій батько Роман – **отець Андрій** – роками відправляв Службу Божу, будучи відомим «радянським педагогом» навіть після звільнення його «компетентними органами», аж до своєї передчасної смерті.

Поховали його на цвинтарі Дем'янів Лаз біля могил перезахоронених за його участі жертв, що трагічно загинули від сталінського режиму. Хрест на могилі отця Андрія не лише нагадує перехожим про славні справи відомого патріота-християнина, а й застерігає від страшного минулого, допомагає задуматись кожному над своєю подальшою стежкою, щоб віднайти дорогу власного пізнання – шлях до себе. Бо кожному треба нести свій хрест.

На кінець згадаймо глибоку за змістом притчу: подорожник втомився під тягарем свого хреста і почав благати Бога, щоб той дав йому інший хрест – легший. Тоді відкрилась перед подорожником печера, де було багато хрестів на вибір, були там і легкі та гарні, але жоден з них не лягав так зручно на плечі мандрівника, доки він не вибрав простий хрест з пальмового дерева, щоправда важчий, але неначе навмисно припасований до його рамен. А це був його старий хрест...

Нещодавно мудрий священник Церкви Святого Василя у Києві завершив недільну проповідь про хресну дорогу такими поетичними рядками **Ліни Костенко**:

**Моя пам'ять плаче над снігами,
Де стоять берези і хрести.
У зимові срібні амальгами
Біле сонце хоче прорости.**

**Я живу, бо ще мені живеться.
Бо живу, дав Бог мені снаги.
Із твого невидимого серця
Кров калини капле у сніги.**

Пам'ятаймо! ■

**Закарпатські кладовища, на яких останній спочинок
знайшли солдати Першої світової війни**

ПОСТАТЬ У ПОВНИЙ ЗРІСТ

Марта Базак
заслужений художник
України,
доцент кафедри
художнього текстилю
Київського інституту
декоративно-прикладного
мистецтва та дизайну
імені Михайла Бойчука,
м. Київ

Влітку 2022 року Національний музей народного мистецтва Гуцульщини і Покуття імені Йосафата Кобринського запросив мешканців і гостей Коломиї на виставку живопису і графіки **Миколи Яковини**.¹

Свій дев'ятий (від 1985 року починаючи) персональний показ робіт художник назвав «Різне за п'ятдесят років і десять днів», у вступі до експозиції пояснив добір творів (найраніша композиція датована ще 1972 роком) і стислі терміни на організацію виставки. Мистець говорив, що не квапився відгукнутися згодою на запрошення дирекції музею в попередні роки, бо музей іще з 1978 року декорують вітражі його авторства, і він вважав, що на тлі народних майстрів сучасного мистця було би тут забагато. Але війна змінила багато попередніх уявлень, постійна експозиція музею зараз евакуйована в укриття, а культурне життя не можна переводити «на паузу», бо ж «за що ми тоді воюємо?», зовсім не риторично повторює художник знаменитий вислів.²

Художника в Коломиї знають: крім вітражів, над якими він працював ще до відновлення незалежності нашої держави, М. Яковина був на Івано-Франківщині чільним діячем з часів перебудови. Полемічні нотатки його авторства в середині 1980-х рр. на шпальтах обласної преси були присвячені обороні рідної мови та культурної спадщини. Він був одним із засновників Народного Руху України і першим головою крайової організації НРУ. Це він очолив успішну виборчу кампанію **Дмитра Павличка** в народні депутати Советського Союзу 1989 року, а трохи згодом – і блискучу за результатами справу мирного відбирання влади від комуністів навесні 1990-го. Молодий художник і перекладач прози **Бруно Шульца** був тоді, як мовилося «всесоюзна сенсацією» – у 33 роки очолив обласну раду, ставши першим не комуністичним головою області в комуністичній імперії. Згадуючи це, а також його роль в подальшому здобутті незалежності, важко спростувати слова галеристки **Олени Ягодовської**, яка писала: «Заважає. Дуже. Те, що художник Микола Яковина є винятковою людиною – державотворцем».³ Бо «життя громадського діяча, політика... забиравало сили та час від мистецтва, яке, як відомо ревниве». Як стверджує Олена Ягодовська, життя і творчість художника Яковини породжує «багато запитань – багато відповідей».

Свого часу **Роман Корогодський** відзначив багатогранність ще зовсім молодого художника М. Яковини: «... пензель і граверна голка, мистецтвознавство й архітектура, вірші для душі та професійні художні переклади...».⁴

Сам мистець не надто переймається множинністю своїх публічних «іпостасей». Не так багато мистців досягають балансу естетично-світоглядної позиції з громадянським темпераментом – навіть заголовок одного з його інтерв'ю «Frankfurter Allgemeine» ще за часів советської доби показовий: «Чому ви хочете незалежної України, пане Яковино?»⁵

¹Серйозний живопис з м'яким політичним присмаком і краплею іронії, <https://kl.informator.ua/2022/07/08/serjoznyj-zhyvopys-z-myakym-politychnym-prysmakom-i-krapleyu-ironiyi/>, 8 липня 2022 (дата звернення 17.07.2022).

²«Різне за 50 років і 10 днів» - громадський діяч, український політик, колишній голова Івано-Франківської обласної ради та мистець Микола Яковина презентував у Коломиї свою персональну виставку живопису та графіки, <https://fb.watch/ejteo5c2-z/>, 8 липня 2022 (дата звернення: 17.07.2022).

³Олена Ягодовська, Штрихи до портрета, в: Микола Яковина: живопис, Львівська національна галерея мистецтв ім. Б.Г. Возницького, Львів, 2019, с. 15.

⁴Корогодський Р. Поезія контрасту // Київ. - 1986. - № 12. - с. 155.

⁵Warum wollen Sie eine unabhängige Ukraine, Herr Jakowyna? A.Hajdu. Frankfurter Allgemeine Magazin. Frankfurt, March 15, 1991. P. 78–79.

Бразилійська коломийка. Пам'яті Петра Карманського.
1983 / картон, олія / 69х80

Патрет (Із циклу «Бестіарій»). 1987 / картон, олія / 65,5х40

У сутність митця проникає **Юрій Андрухович**: «Миколине малярство вражає мене тим самим, що в цілому притаманне його постаті – абсолютно довершеним інтелектом. Це він, це його критичний і цілісний розум, його розкішна ерудиція і пронизана доволі ризикованим гумором

Автопортрет. Самоіронія. 1984 / автолітографія

уява спричиняють у мені той внутрішній відгук, без якого мистецького акту просто не існує. перед цими роботами хочеться мислити, думати, міркувати (синонімічний ряд може бути продовжений). І в той же час яка насолода для зору – ці тони, тіні, плями, бліки, лінії. Тож інтелект, як укотре бачимо, може чудово й переконливо зживатися з чуттєвістю. Головне, щоб і він, і чуттєвість були гранично справжніми – як от Миколи Яковини»⁶.

З вище цитованим текстом погоджувався стриманий на похвалу **Іван Дзюба** з оцінкою свого колеги по Міністерству культури України 1992–1994 рр.: «Він знає сферу культури, добре розуміється на мистецтві»⁷.

І хоч експозиція попри розлогу часову дистанцію представлених сорока творів не має характеру ретроспективи, вона дає можливість розібратися в генезі образів та пластичної мови художника, у його творчій еволюції.

Кожна із трьох зал виставки має своєрідний характер. У першій – тематичні картини, від юнацької (ще з часів учнівства в Заслуженої діячки мистецтв України **Ольги Титової**) «В майстерні Рембрандта» (1973) до «Розп'яття» та «Святого Себастьяна», датованих 1989 роком. Між ними в буквальному сенсі – і просторово, і синхронно – композиції циклу «Бестіарій», написані в середині 1980-х. Зовсім органічно поміж зооморфними персонажами «Гавтобуса» та «Дефіляди» посміхається дзвінкий живопис автопортрета у вінку з реп'яхів. Вразливого глядача може образити «Вернісаж» – красномовна реакція митця на «мистецтвознавців у цивільному», які так діяли колись художників.

⁶Микола Яковина: живопис, Львівська національна галерея мистецтв ім. Б.Г. Возницького, Львів, 2019, с. 7.

⁷Лист І. Дзюби до Л. Кучми від 11.01.1995 р. (копія з архіву М.Яковини).

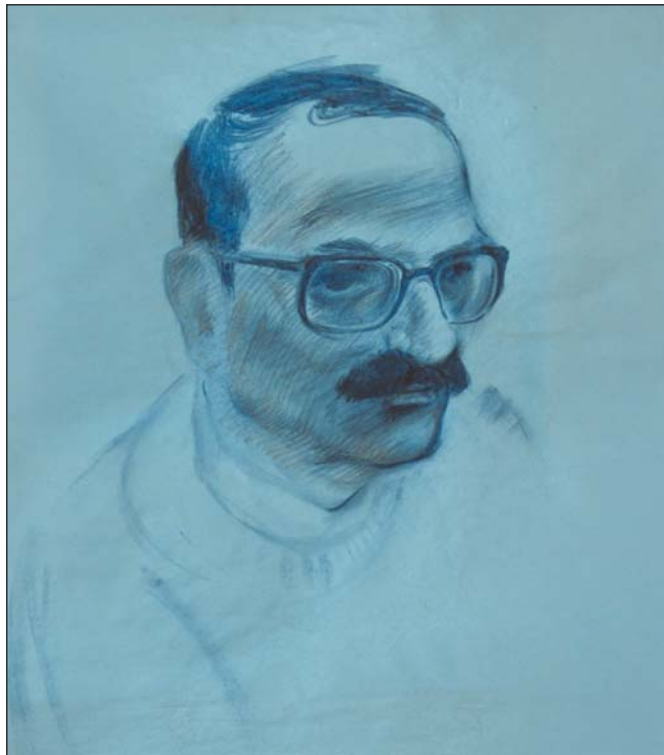
Філософи. 2021 / полотно, акрил, олія / 90x120

Концерт. Присвята Г.Тербрюгену. 2015 / полотно, олія

Наступна зала показує іншу – інтимну чи більш камерну чуттєву грань творчості художника: тут і його офорти з бабусиним вікном та сухими квітами, ті ж сухі квіти у вінку на голові художника з автолітографії 1984 року та портрети кількох близьких і дорогих авторів людей (інших він не портретує!). Два портрети, датовані ще 1974 роком – часом навчання в Республіканській художній середній школі – «Вірочка, моя кузина» та «Портрет скульптора», для якого позував товариш художника **Богдан Люклян**.

Портрети **Тараса Возняка** і **Світлани Бреславської** (1980), **Тетяни Чучук** (1990), **Максима Стріхи** (2002) та **Юрія Андруховича** (2017) показують вдумливу роботу художника над характером кожної особистості і є свід-

Портрет Максима Стріхи. 2002 / папір, графіт, сангіна

ченням пристрасті мистця до роботи в етюдній манері за один сеанс та продуманості мінімального арсеналу засобів.

Картина «Зимовий краєвид Івано-Франківська» (1984) демонструє ще одну улюблену лінію, відданість якій мистець демонструє повсякчас – епічним у його виконанні постає пейзаж з мостом (1988) і гори (1988, 2015), що видніються у видноколі з вікна батьківського дому у Брошнів-Осаді неподалік Калуша.

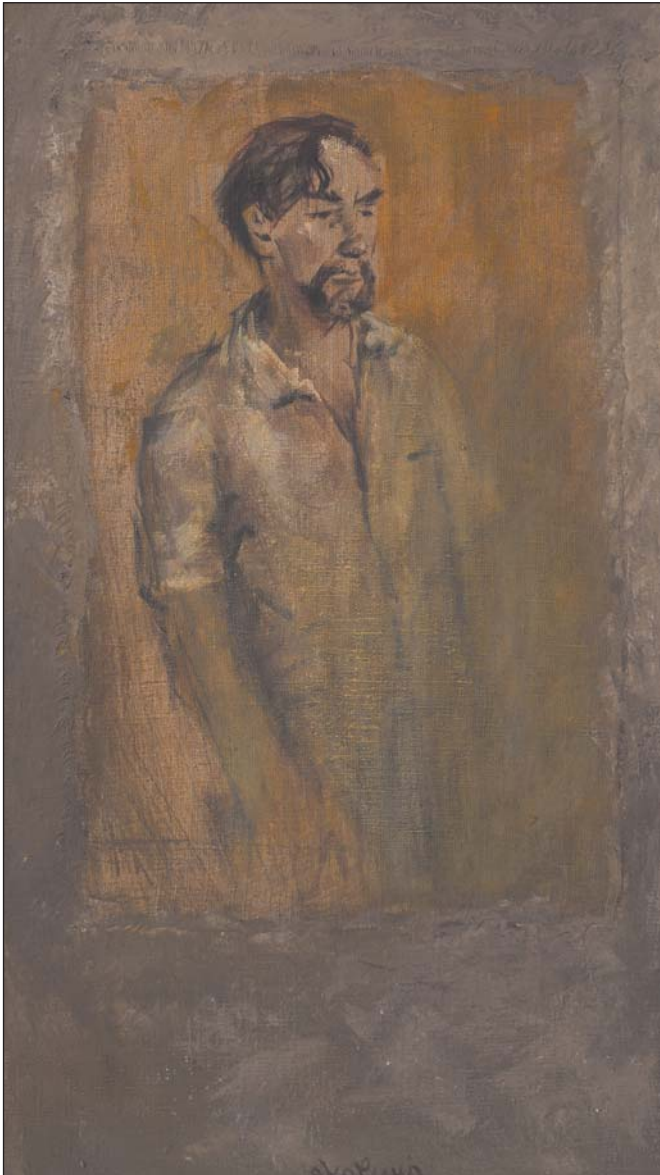
Замикають другу залу коломийської виставки дві композиції різних років – «Сніданок з газетами» (1987) та «Філософи» (1995–2012). Перша є фактом зацікавлення митця ефектами малярства *non-finite*, що постає в певній програмованій розкутості манери, підкресленій умисною, антиакадемічною фрагментарністю композиції. Цікаво порівняти цей прийом у більш ранній картині «Бразилійська коломийка. Пам'яті Петра Карманського» (1983), де дві сидячі постаті – автопортрет самого художника та молодий **Олег Тістол** – відокремлені від другорядного персонажа на фоні саме фрагментуванням останнього під обріз рами. Але це радше данина канонам сучасного мистецтва, до якого мистець більше не повертався.

Полотно ж «Філософи» натомість показує інший, досі не вичерпаний напрям інтересів та пошуків майстра – сплав міфології та сучасної іронічної фабули, своєрідного арт-анекдоту. Гарячий колорит та контрастне тло лишень барвами нагадують про традиційні барви античних керамічних композицій, що скоріше характерне для мінімалістичного малярства.

Якщо вже говорити про мінімалізм, то мистець прагне довести цей нурт до каліграфічного, в один дотик, опрацювання сюжету. Найпоследовніше Яковина розкриває це у пейзажі – невтомно зображає гори впродовж десятиріч, доводячи хвилясту лінію обрію та піднебесного ландшафту до виразності ієрогліфів.

Наполеон (Ватник). 2018 / полотно, олія / 100x100

Портрет Юрія Андруховича. 2017 / полотно, олія / 100x50

Миротворець (Ганді). 2018 / полотно, олія / 220x85

Перейдемо до третьої зали. Тут доречно навести кілька цитат з есе культуролога **Тараса Возняка**: «Є кілька тем, які він [Микола Яковина – М.Б.] розробляє вже впродовж десятиліть. Вони на межі живопису, літератури та політичного позиціонування. Так, позиціонування, але без галасу...

Гори II. 2015 / полотно, мішана техніка / 75x130

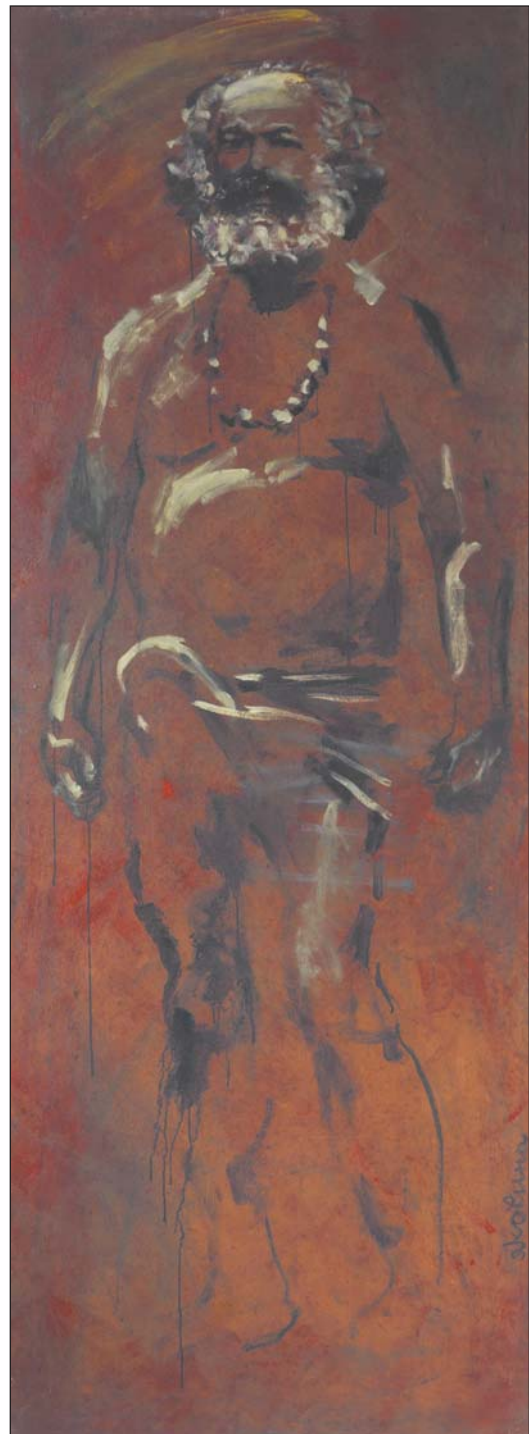
Це дивне поєднання в наші часи – в часи після революції авангарду, в часи після всього, коли все сказане і все вичерпало саме себе».⁸ Тут глядача зустрічають несподівано на перший погляд візуально знані, але історично недостовірні образи, своєрідні травестійні характери. Заввишки трохи більші від людського зросту, персонажі написані фронтально, як на парсунах, з поглядами, спрямованими прямо на глядача.

Як говорить Т. Возняк, «частина творчості Миколи має м'який політичний присмак, хоча разом із тим і м'яку іронію».⁹

«Актуальною виявилася і тема «ватництва», яку Микола розробляв давно. Воно з'явилося не в 2013 році, а набагато раніше – чого вартий його «Патрет» 1987 року!

Дудар (Тарас). 2017 / картон, мішана техніка / 230x85

Канібал (Карл). 2017 / картон, мішана техніка / 230x85

За Квіткою-Основ'яненком ...! «Ватник (Наполеон)» 2017 року вже був осмисленням ватника, що торжествує!.. Проблема «ватництва», до якої постійно повертається у своїй творчості Микола Яковина, не є лишень українською постсовєтською проблемою – це проблема демократії взагалі, яка вироджується у охлократію ... з тим, щоб перейти у тиранію ... – ну зовсім за Арістотелем ... Це той «бунт мас», «бунт хама»,... з яким ми ще матимемо багато проблем»¹⁰...

І далі Т. Возняк наводить витяг з тексту Бруно Шульца у перекладі Миколи Яковини:

«Доходять до нас неймовірні звістки про вторгнення до міста ворожої армії. Серед загальної розгубленості люди подають одне одному тривожні і суперечливі відомості. Важко розібратися у цьому. Війна не попереджена дипломатичними заходами? Війна серед мирної тиші, не затьмареної жодним конфліктом? З ким війна і за що? Сповіщають, що вторгнення ворожої армії підбадьорило у цьому місті партію невдоволених, які вибігли на вулиці зі зброєю в руках, тероризуючи мирних мешканців.»¹¹

Оптика літературного погляду **Бруно Шульца** дає немов ключ для розуміння гри Миколи Яковини з усталеними поняттями та стереотипами. Тому такі багатозначні перетворені автором образи Наполеона як ватника, Маркса як канібала, Мао Цзе Дуна як проповідника. Цісар Франц Йосиф у своїй фольклорній реінкарнації татуса, але – сучасного, у бейсболці та джинсах. А «Миротворець» – це Ганді з автоматом.

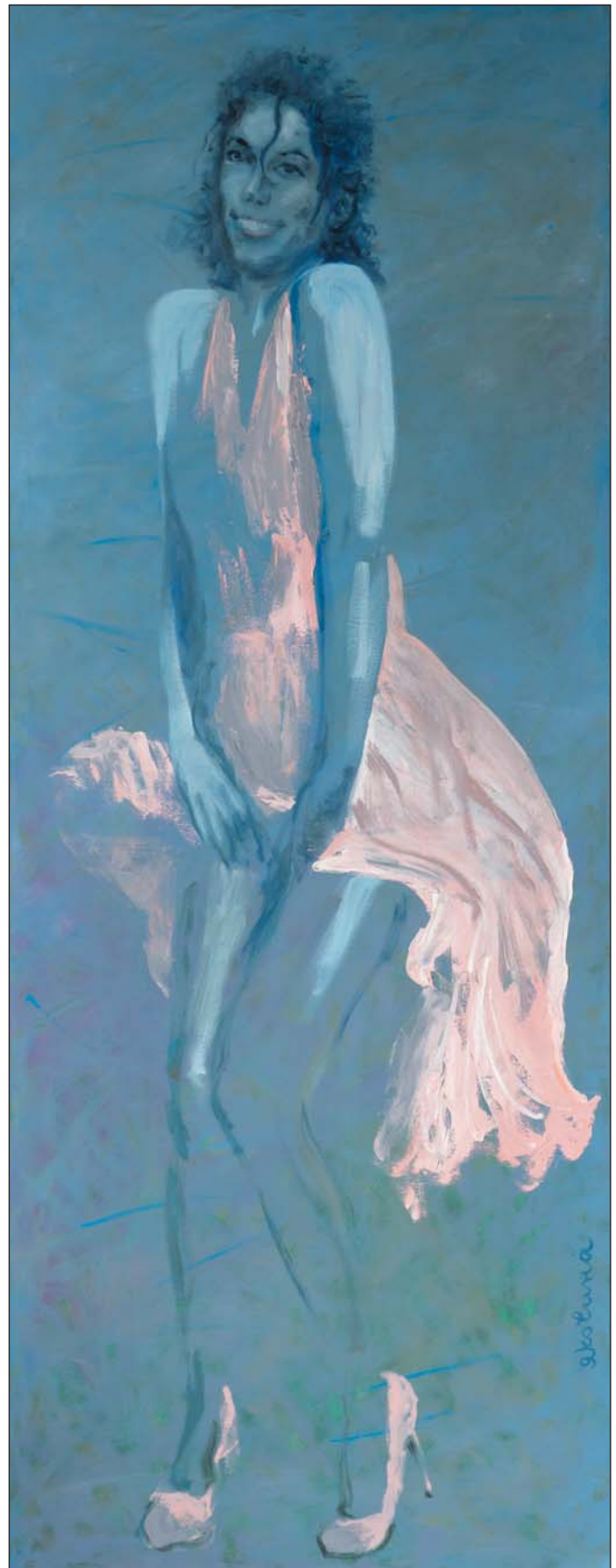
«Добро має бути з кулаками», – немов промовляє «за кадром» автор. І тут же крізь дистанцію в третину віку, з минулого століття, «Патрет» посміхається до «Ватника-Наполеона» (2018).

Малярська гра з мемами та демістифікація тривають, майстерня в Києві заповнена роботами, які чекають на глядача. Ще можна очікувати окремої виставки графіки чи малювання, не показаної гуцульської серії. А ще будуть презентовані вітражі, бодай у слайдах, бо монументальні твори розсосереджені по містах України – в Івано-Франківську, Коломиї, Миргороді. А ще його архітектура...

Під час війни художник повернувся до активної пам'яткоохоронної діяльності (він три каденції поспіль був президентом Українського ІКОМОС¹²), знову організовує міжнародну підтримку на захист українських культурних цінностей (і тут не зайве нагадати про його досвід роботи заступником голови парламентського комітету у закордонних справах Верховної Ради України 5-го скликання).

«Микола Яковина своєю діяльністю і творчістю ламає всі стереотипи щодо уявлень про звичного митця, і багато в чому близький до особистості ренесансного типу», – написала **Катерина Тарчевська** після однієї виставки художника в Києві.

Достоту так! Це такі, як він, торували шлях нашому національному відродженню. ■

Стар (Майкл Джексон). 2017 / полотно, олія / 220x85

⁶⁸Тарас Возняк. Погідна іронія Миколи Яковини, в: Возняк Т. Мистецтвознавчі есе І. Т. 20. – К.: Дух і Літера, 2020. – с. 86.

⁹Там же, с. 87..

¹⁰Там же. с.88.

¹¹Шульц Б. Санаторій Під Клепидрою / пер. М. Яковини // Ї. – 1992. – Чис. 5.

¹²Український національний комітет Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS).

МАНДРІВКА ДО ПІДГОРЕЦЬКОГО ЗАМКУ

споруджено протягом 1635-1640 рр.

Костянтин Буркут
канд. філ. наук,
вчений секретар
Відділення літератури, мови
та мистецтвознавства
НАН України,
м. Київ

Про Підгорецький замок створено силу-силенну публікацій, різних за обсягом, жанром і якістю. Розповім про свою мандрівку до цієї архітектурної перлини східної Львівщини. Їхав я туди раннім липневим вечором маршрутною Броди–Львів. Її пасажери разом із водієм наполегливо відмовляли мене від такої авантюри, адже я хотів бодай зовні оглянути замок, наперед знаючи, що він на момент мого прибуття буде зачинений. Так уже сталося: надто багато я напланував на цей день. Проте полишати наміри не збирався, попри зауваження однієї літньої жіночки, яка особливо завзято намагалася мене спинити:

– От прийдеться заночувати у полі біля замку, надо-о-овго тоді його запам'ятаєте!

Слід сказати, що цього ж дня я збирався дістатися Львова, звідки їхав мій поїзд до Києва, тож ця подорож і справді була досить ризикованою. Ну ось і спинилася моя маршрутка, з траси до замку – зо 3 км. Йти треба ґрунтовою стежкою через поле, з неї добре видно замок, що височіє над місцевістю. «Правильніше, – думаю собі, оглядаючи навколишню панораму, – було б назвати його *Нагорецьким*...»

Пригадаймо історію цієї визначної споруди. На початку 1630-х Підгірці відійшли коронному гетьману **Станіславу Конецпольському**. За його ініціативою венеційський архітектор **Андреа дель Аква** та французький інженер-фортифікатор **Гійом Левассер де Боплан** проектують палац та укріплення навколо нього. Саме завдяки гармонійному поєднанню світських і воєнних рис замок і зажив слави. Але то вже було згодом. Будівництво тривало від 1635 до 1640 рр. У кінці 1640-х – на початку 1650-х тоді ще зовсім новенький замковий комплекс серйозно постраждав під час боїв, що точилися в ході національно-визвольної боротьби українського народу.

Навколишній краєвид

Північний фасад Підгорецького замку

Згодом онук Конецпольського, теж Станіслав, передав його польському королевичу **Якубові Собеському**. Уже в наступному столітті замок купляє **Станіслав Жевуський**. За часів його сина – **Вацлава Петра** – Підгірці стають головною резиденцією Жевуських. Палац суттєво реконструюють, він набуває більш світського вигляду. У 1750-х при замку Жевуський створює театр, для якого сам пише п'єси, тут же був організований оркестр, діяла друкарня. Середина XVIII ст. – золота доба Підгорецького замку. У 1752–1766 рр. неподалік від нього зводиться бароковий костел св. Йосипа, який і нині привертає увагу туристів. Згодом Підгірцями володів син Вацлава Петра – останній польний гетьман Речі Посполитої **Северин Жевуський**. Він улаштував у замку алхімічну лабораторію, що звісно не сприяло його збереженню в належному вигляді.

Від Жевуських замок перейшов до Сангушків, це вже було у 19 столітті. Під час Першої Світової війни палац був двічі пограбований російськими військами, у міжвоєнний період тут діяв приватний музей, яким опікувалися Сангушки. Друга світова також завдала замку значної шкоди, проте найбільш цінне начиння із нього встиг вивезти останній польський власник **Роман Сангушко**. Зараз воно перебуває у бразильському місті Сан-Пауло.

Буквально кілька років споруда була філією Львівського історичного музею, вже по війні її розграбували радянські військовослужбовці золочівського гарнізону. У 1949-му в замку облаштували туберкульозний санаторій. Пожежа 1956-го знищила інтер'єри палацу, вигоріло два його поверхи. До 1970-го тривали реставраційні роботи.

Санаторійний період Підгорецького замку завершився у 1996-му, наступного року його передано Львівській галереї мистецтв, що нині носить ім'я визначного культурного подвижника **Бориса Возницького**, який врятував чимало українських пам'яток.

Прошу вибачення у терплячих читачів за те, що в цьому історичному екскурсі доводилося стрибати через десятиліття, а то й століття. Намагався розповісти про основні віхи життя видатної споруди. Знаю, що тексти на кшталт наведеного змушують дещо нудувати, проте без таких описів також не обійтись.

Додам, що Підгорецький замок любили кіношники. Польський режисер **Єжи Гофман**, наприклад, знімав тут фільм «Потоп», що номінувався на Оскар. Найбільш відомими із радянських стрічок, що створювалися в Підгірцях, були, мабуть, «Д'Артаньян і три мушкетери» та «Дике полювання короля Стаха». Останню поставлено за однойменною повістю **Володимира Короткевича**. Вона, як на мене, є однією з наймоторошніших за атмосферою кінокартин СРСР. Підгорецький замок у ній «зіграв роль» похмурого і зловісного дому Яновських.

У сонячну ж погоду замок значно привітніший, з його схилів відкривається дивовижна панорама околиць. Ввечері немає натовпу гамірливих туристів, можна спокійно оглянути цього величного свідка далекої давнини; пахне травкою і гноєм, цвіркотять коники – ідилія! Задля того щоб нею насолодитися, сюди варто було приїхати, нехай я й не потрапив до колишнього чертогу польських шляхтичів.

А на поїзд все ж таки встиг, але то вже інша історія... ■

ЕСТЕТИКА ГРУНТІВ

Степан Позняк
доктор геогр. наук,
професор кафедри
грунтознавства
і географії ґрунтів
Львівського національного
університету імені Івана Франка,
м. Львів

Природа як одна із складників входить у систему соціальних відносин, що відображає специфіку життєдіяльності суспільства. Цінність природи для людини означає моральність, красу і корисність. Духовні зв'язки між індивідумом і природним середовищем набувають особливого значення, яке найповніше розкривається в естетичних аспектах у всіх сферах життєдіяльності людини – виробничій, науковій, рекреаційній та творчій.

Естетика (від грецького *aisthetikos* – відчуття, почуття, чуттєвість) – філософська наука, що вивчає сферу естетичного і специфічного прояву ціннісного відношення між людиною і світом та практичною діяльністю людей. Дослідники проблеми естетичної організації довкілля звертають увагу на те, що сьогодні діяльність у галузі землеробства характеризується переходом від випадкових завдань художнього оформлення окремих природних об'єктів до вирішення проблеми естетичного оформлення ландшафтів, які зазнають змін в результаті виробничої діяльності людини, особливо сільськогосподарської.

Ярослав Вітвіцький
аспірант кафедри
грунтознавства
і географії ґрунтів
Львівського національного
університету імені Івана Франка,
м. Львів

Наталя Гавриш
докторка юрид. наук,
професорка кафедри аграрного,
земельного та екологічного права
Національного університету
«Одеська юридична академія»,
м. Одеса

Простори ковилового степу

Галина Іванюк
кандидатка геогр. наук,
доцентка кафедри грунтознавства
і географії ґрунтів
Львівського національного
університету імені Івана Франка,
м. Львів

Нижня межа залягання чорнозему

Природу можна розглядати як джерело позитивних емоцій, які діалектично пов'язані з тривалим і складним процесом розвитку життя, а також зі ступенем і глибиною пізнання природи людством. З цим відчуттям пов'язана постійна зацікавленість вчених до пейзажу як естетично цінної форми сприйняття довкілля, що зумовлює позитивні емоції і стимулює науковий пошук. Однак пейзаж або ландшафт не лише сприймається рефлексивною свідомістю дослідника естетично, а й є предметом дослідження як цілісний за всіма протиріччями діалектичного становлення та розвитку. Вчений-агрохімік **О.Г. Дояренко** (1874–1958) вбачав красу природи в її цілісності, діалектиці живої і неживої матерії. Розвиваючи вчення про процеси ґрунотворення, він включив у сферу своїх досліджень разом із природними чинниками соціально-сільськогосподарську діяльність людини, вбачаючи красу у вічному русі живої природи. Його ідеї про необхідність штучного відтворення з першоприроди естетично цінних об'єктів випередили свій час і нині впроваджуються в практику культурного перетворення довкілля [1]. Не менш важливим є висвітлення прикладних аспектів, які передбачають обґрунтування ідеї збереження естетичної цінності природи як необхідного чинника життєдіяльності людини.

Естетична цінність природи не обмежується духовною сферою життєдіяльності людини. Вона значною мірою впливає на матеріальні процеси, тому збереження і подальше відновлення природного середовища може бути лише продуктом цілеспрямованої науково організованої діяльності суспільства. Важливо розробити принципи організації та використання природних ресурсів із урахуванням естетичних

вимог. За такого підходу багато що залежить від характеру рівня і форми естетичного ставлення людини до природи.

Однією з найважливіших естетичних цінностей серед об'єктів природи є ґрунти, зокрема чорноземи. Біля витоків наук про чорноземи були також і українські вчені. Першу науково обґрунтовану працю «О черноземе» опублікував ще у 1852 році професор Харківського університету **Никифор Дмитрович Борисяк** (1817–1882). Автор уперше склав науково обґрунтовані профільно-морфологічну, мінералогічну, хімічну, географічну і агрономічну характеристики чорнозему. Вчений констатував, що чорноземи утворюються під трав'янистою рослинністю, на територіях, де панує віковий степ; розробив класифікацію чорноземів; вказав на кротовинність підґрунтя як обов'язкову ознаку чорнозему; вперше описав перехідні горизонти чорнозему. Учень Н. Д. Борисяка, **Іван Федорович Леваковський** (1828–1893), здійснив аналіз методик визначення вмісту гумусу, працював над класифікацією ґрунтів, встановив ряд основних положень, прийнятих і розвинених згодом В.В. Докучаєвим, які стосувалися поширення і властивостей чорнозему, ролі материнських порід, рельєфу і землеріччя у його формуванні. Роботи Н.Д. Борисяка й І.Ф. Леваковського слугували фундаментом для досліджень **В.В. Докучаєва** [2, 3].

Чорноземні ґрунти – невід'ємна складова частина степового ландшафту. Вони, як і інші географічні тіла, мають свою територію поширення – конкретне природне середовище, – де вони функціонують і формують чорноземний простір Землі як середовище існування. Чорноземний простір – це складна структура чорноземного покриву, сформована внаслідок взаємодії і функціонування чинників ґрунотворення. У чорноземному просторі відбувається постійний енергообмін і колообіг речовин та інформації завдяки елементарним ґрунтовим процесам, що визначає формування властивостей, їхнє функціонування в біосфері, естетичну цінність. Чорнозем є витвором всієї степової сили і одночасно її джерелом. Він сприймається в просторі як щось ціле, де все злилося воедино. На величезній території свого поширення чорнозем завжди має визначену потужність (товщину) профілю. Він залягає як на вододілах, так і на їхніх схилах, на ділянках з високим і низьким гіпсометричними рівнями. У профілі чорнозему досить важко провести межу між ґрунтом і підґрунтям, оскільки чорноземний шар закінчується не горизонтально, а являє надзвичайно неправильну лінію в окресленні нижньої її поверхні [4].

Відомості про географію чорноземів зустрічаються ще в працях **Геродота** (близько 485–425 рр. до н.е.). Про Скіфію він повідомляє, що вона «являє рівнину з товстим шаром ґрунту, ... багату травою і добре зрошувану». За другою версією перекладу «з глибоким чорноземом» [5].

Чорноземи були прекрасною «колискою» духмяних степових трав: ковили, типчаків, козляків, тонконогів і багатьох інших. Український письменник **М.В. Гоголь** лише трохи перебільшував, коли писав у повісті «Тарас Бульба», що трави чорноземного степу в часи запорожців приховували коня разом з вершником.

На південь від смуги листяних лісів майже повсюдно – безкрайній чорноземний степ. Раніше тут було багато цілин і ковилові простори, наче море, хвилювались на десятки і сотні верст. Господарювали тут бабаки та ховрахи, бродили дрозди, а з-під ніг коня поодинокі вершники через кожні десять кроків спурхували птах стрепет – уособлення степової волі.

Кам'яна баба в степу

Чорноземні ґрунти утворюють суцільні смуги або «зони» на Євразійському і Північноамериканському континентах. Великі масиви чорноземних ґрунтів є і в Південній Америці на території Аргентини й Уругваю, а також в Австралії. На Євразійському континенті зона чорноземів простягається на понад 10 тис. км – від краю Воєводіна (в Сербії) до озера Ханка (в Китаї). Протяжність цієї зони з півночі на південь сягає 500–550 км [6, 7].

У цілинному стані чорноземи збереглися в заповідних територіях України, Росії, Північного Казахстану, Молдови, Румунії, Угорщини та інших країн. Вони зустрічаються на рівних і пологих вододільних, слабо нахилених поверхнях межиріч та на високих надзаплавних терасах. Сформовані здебільшого на лесах і лесоподібних суглинках, які плаще-подібно вкривають форми рельєфу. Як писав В.В. Докучаєв (1846–1903) у праці «Руський чорнозем» «...степ, як скатертина: немає ні балок, ні води, ні сіл, ні лісу ніде не видно, тільки невисокі кургани зустрічаються на вершинах степових хвиль, та трохи урізноманітнюють враження...». На курганах, серед чорноземних просторів України зустрічаються фігури скіфських кам'яних баб, які являють собою особливу естетичну зацікавленість дослідників та історичну цінність [4].

Орні чорноземи мають свою агрогенну естетичну цінність, що чітко проявляється в їх загальному вигляді, габітусі, анатомії, хімії й фізіології чорнозему. Свого часу професор **І.А. Крупеніков** (1912–2013) писав: «...Ви йдете по великому чорноземному полі, на якому досягає пшениця. Красиво, величаво! А коли поле засіяне соняшником і ви потрапили сюди у час цвітіння, то очей не відведеш: кожна рослина ніби повторює собою сонце. А чи доводилося вам рано навесні йти розораним полем і вдихати аромат пробудженої землі? Він ні з чим не порівнюваний!» [6].

Чорноземи є основним фондом для отримання рослинницької продукції. Однак від початку їхнього розорювання, коли плуг землероба перевернув верхню частину гумусового горизонту, природна міць цього фонду почала втрачатися. Перші відчутні за своїми екологічними і економічними наслідками прояву деградації мали фізичний і гідрологічний

Соняшник на чорноземах

характер, випереджаючи дегуміфікацію і втрату елементів живлення [7]. У дослідженні «Як висохли наші степи» **О.О. Ізмайльський** (1851–1914) показав, що суцільне розорювання (в тому числі й на схилах), непродуктивні способи обробітку та інші порушення агротехніки завдали більшої шкоди чорноземам, ніж атмосферні засухи самі по собі [8].

Розорювання і внесення добрив стосується тільки верхніх гумусових горизонтів, проте зрошення і пов'язане з ним водонадходження охоплює значну товщу ґрунто-підґрунтя, і вже за цим наслідки зрошення можуть бути більш сильними, ніж розорювання і внесення добрив.

У результаті зрошення в ґрунтово-підґрунтовій товщі відбуваються не тільки ґрунтові, але й ландшафтно-геохімічні процеси, інтегральним показником яких є ландшафт, і ґрунт, адекватні новим умовам зволоження. Зрошення чорноземів слабомінералізованими водами несприятливого хімічного складу (Дунай-Дністровська зрошувальна система, зрошення опрісненими водами озера Сасик) спричинило розвиток

Імпактно-солонцюватий чорнозем зрошуваний опрісненими водами оз. Сасик (Одеська обл., 1984 р., відібраний доц. Позняком С.П.)

грунтотворних процесів, під впливом яких відбулися суттєві негативні зміни морфології: кіркоутворення; утворення білої кірки, яка складається з піщано-пилуватих зерен первинних мінералів, і чорної глянцевої кірки мікропонижень, збагаченої гумусово-глинистою плазмою в межах верхнього 2-см шару; зміна орієнтації пор; розвиток вторинного осолонцювання з утворенням у верхній частині орного шару брилуватого, сильно ущільненого і твердого в сухому стані, в'язкого і липкого у вологому стані горизонту. У результаті зрошення такими водами чорноземи втрачають свою естетичну цінність [9, 10].

На формування ґрунтів мають вплив клімат, рослинність, материнські породи, рельєф, час – це також визначає потужність ґрунтів. Багаточисельні дані різних авторів показують для чорноземів середню потужність 66–81 см [4]. Найбільша потужність українського типового чорнозему сягає 220 см (Старокостянтинівський район, Хмельницької області).

Чорнозем має особливий габітус (зовнішній вигляд, конституцію, поставу), найдосконаліший у світі ґрунтів. Поверхня чорнозему – це ще не габітус, вона має не тільки протяжність, але й об'єм. Для його сприйняття необхідно закласти до глибини півтора-два метри яму (шурф, розріз), щоби стінка була прямовисною, вертикальною, добре зачищеною, «відпрепарованою». Тоді ми побачимо «поставу» чорнозему або його «профіль». Метод «ями» для оцінки властивостей ґрунту ще довго буде важливим і популярним.

Профіль чорнозему біля м. Умань

Про вертикальну будову профілю ґрунту говорилося ще в книзі «Економія» **Франца Флоріна**, виданій 1738 року на латинській мові [11]. Автор книги пропонує поглянути на будову ґрунту: «Верхня земля під літерою А є найбільш чорна і найкраща. За нею слідує біла земля, під літерою В, яка має третю частину товщини першої. Третій шар під буквою С

Моноліти ґрунтів кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка

буває твердий і великий, а інколи найбільш дрібний; літерою D позначається пісок, якщо глина, то позначається літерою Е..., буває інколи кам'яний шар під літерою F. Нижче є підшвишений камінь» [11]. Перед нами деяка подібність будови підзолистого ґрунту.

Один із фундаторів і творців українського ґрунтознавства, **Григорій Григорович Махов (Махів)** (1886–1952), у 1930 році публікує монографію «Ґрунти України», в якій зазначає: «Загальний вигляд ґрунту (*habitus*) складається з чергування поземів та переходу їх до незмінної ґрунтотвірної породи. Побудова профілю настільки характерна для різних ґрунтових типів, що ґрунтознавцеві досить глянути на стінку ями, щоб визначити, з яким типом ґрунту він має справу. Так, для профілю чорноземлі характерний дуже повільний перехід одного позему на другий і навіть гумусових поземів на підґрунтя» [12, с. 228].

Класичним прикладом профілю чорнозему, потужністю 2,7 м, є описаний В.В. Докучаєвим ґрунт біля с. Томашівка, в маєтку барона Мейндорфа, в 10–12 км на південний захід від м. Умань (Уманський район Черкаської області) на цілинному лузі. Це був чорнозем надпотужний і кротовинний. Горизонт А мав прекрасну зернисту структуру і значну кротовинність. Чорнозем підстелений типовим жовтим лесом, що містить до 10 % CaCO_3 . Переходи між горизонтами поступові [4].

Прекрасні колекції чорноземних монолітів можна побачити в краєзнавчому музеї (м. Полтава), на географічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка, в музеях зарубіжних країн, в Міжнародному музеї ґрунтових еталонів і стандартів (Гаага, Нідерланди).

Чорноземи експонувались на багатьох виставках. Особливим успіхом ознаменувалась колекція ґрунтів на Всесвітній виставці в Парижі 1900 року. Велику увагу і навіть захоплення відвідувачів цієї виставки викликав великий кубоподібний моноліт чорнозему. В документальному описі цього монолітного зразка-еталону чорнозему написано: «Монстровий зразок типового степового чорнозему з Бобровського повіту Воронежської губернії. Типовий представник царя ґрунтів – чорнозему» [13]. Зразок чорнозему

типового з Добровеличківського району Кіровоградської області знаходиться в лабораторії земельних ресурсів Європи як «Еталон чорнозему». На 1-му Міжнародному ґрунтознавчому конгресі у м. Вашингтон (1924) було представлено колекцію ґрунтів України, яку зібрали за методикою Г. Г. Махова і Д. Г. Віленського [14].

Важливе значення в естетичному пізнанні природи має забарвлення (колір). Впродовж історичного розвитку людської цивілізації колір слугував ключовою ознакою для пізнання реального світу. Із забарвленням ґрунту пов'язують його родючість. Незвичним для сучасного ґрунтознавця є застосування деяких назв кольорів у працях ґрунтознавців першої третини ХХ ст.: брунатне, полове, шоколадне, попільне, барнясте, брунатне, брунатисто-буре, гніде, блакитняве, малинове забарвлення [12].

Професор **Г.Г. Махов** детально описав зміну забарвлення чорноземів України з півночі на південь: *«лесові (північні) чорноземлі мають темнувато-сіре чи сіре забарвлення, у вилугуваних відмінах до нього примішується білястий відтінок, а чорноземлі з високим скипанням забарвлені в чисто сірий колір. Потужні чорноземлі мають темно-сіре забарвлення, деградовані – темнувато-сіре з брунатистим відтінком. Звичайні чорноземлі центральних степів України мають найінтенсивніше темно-сіре забарвлення, що у вилугуваних відмінах грубих чорноземель Донецького кряжу переходить у чорно-сіре. Брунатисті тони починають проступати в підзоні південної чорноземлі, причому з півночі на південь намічаються три відміни цих ґрунтів: темнувато-сіра, шоколядно-сіра та каштаново-сіра. У забарвленні чорноземель, сформованих на кам'яновугільних і пермських породах Донецького кряжу проступають брунатисті (на пісковицях та луках) і малинові (на пермських та палеогенових глинах) тони; чорноземлі на крейдяних мергелях мають білясто-сіре забарвлення»* [12, с. 229].

Чорний колір був першим і найбільш поширеним у Всесвіті кольором. Чорний колір відображений у таких географічних назвах як Чорне море, Чорний ліс, Каракуми (чорний пісок), Кара-Богаз-Гол (озеро чорної протоки), річка Чорна Тиса та інші.

Чорний колір люди асоціювали з чимось неприємним, а світлий – з чимось хорошим. У латинській мові є два слова – «ater» і «niger», – які мають шлейф неприємних значень: брудний, сумний, ворожий, підступний, згубний, смертоносний [15]. Навіть сьогодні велика кількість неприємних виразів наповнені чорним кольором, наприклад: «запастися на чорний день», «чорний слуга», «чорний список», «чорний ринок», «чорний шлях» (татарський) на Поділлі.

Позитивне сприйняття чорного кольору закріпив **Папа Інокентій III**. У 1193 році він написав книгу, в якій описав релігійне значення кольорів: «Білий – символ чистоти, який варто одягати на свята, присвячені Христу. Червоний, який нагадує кров, пролиту Христом, потрібно вдягати на свята присвячені апостолам і мученикам. А чорний – в період очікування і покаяння, а також на месу покійним». Чорний офіційно стає кольором християнської літургії [15].

У XV столітті починається нова сторінка історії чорного кольору. Німецький винахідник **Йоган Гутенберг** винайшов друкарський верстат у 1455 році і надрукував першу Біблію. Верстат не міг друкувати кольорові книги. До цього тексти перемальовували монахи, і вони були кольоровими. Надруковані книги разом із винайденою гравюрою мали масові тиражі, що сприяло перетворенню світу на чорно-білий [15].

Світ став ще більш чорно-білим із винаходом фотографії, а пізніше кіно. При цьому досить швидко виникла можливість створювати й кольорове кіно, від якого відмовлялися, бо чорно-біле сприймалося конкретнішим та естетичнішим.

Чорний колір вважається не тільки найбільш темним і похмурим, але й класичним [16]. Що в одязі, що в природі він вважається кольором нейтральним. Два найважливіші об'єкти мистецтва ХХ століття також позбавлені кольору – це «Фонтан» **Марселя Дюшана** і «Чорний квадрат» **Казимира Малевича**. Чорний колір сприймається людьми як колір тепла, оскільки чорний вбирає в себе інші кольори й палітру, тому в зимовий час він буде зігрівати краще [15, 16].

Для ґрунтознавства є важливим пізнання значення кольорової гами ґрунтів. Значний внесок у становлення науки про ґрунти вніс малоазійський грек **Геродот** з Галікарнаса (близько 485–425 рр. до н.е.). У головному його творі «Історія» містяться відомості про ґрунти [5]. Підкреслюючи своєрідну природу долини Нілу, Геродот пише: *«Єгипетський ґрунт чорний, пухкий, власне тому, що він складається з мулу, перенесеного Нілом із Ефіопії»*. Чорним, або темним, ґрунт долини Нілу здавався лише в порівнянні з ґрунтами перелічених країн і самої Греції. Правда, місцева назва Єгипту «*Кемет*» означає чорний. Тим більше повинні були вразити Геродота чорноземи Скіфії, з землями якої він познайомився в долинах Тіраса (Дністра), Гіпаніса (Південний Буг) і Борисфену (Дніпро). Він перший досить широко застосував кольоровий принцип до найменування ґрунтів.

Представник античної агрономії **Луцій Колумелла** (1 ст. н.е.) в трактаті «Про сільське господарство» наводить розроблену ним класифікацію ґрунтів. Автор звертає увагу на високу родючість саме «чорних» ґрунтів.

На початку XVI ст. за наказом імператора Китаю було створено перший узагальнений макет ґрунтового покриву, де колір був визначальною ознакою природного різноманіття та просторової ідентифікації регіонів держави.

У Індії в XVI ст. застосовували колірну класифікацію ґрунтів. У документі XVI ст. зазначено, що в нагороду деяким власникам відводились *«один чавар червоної землі і один чавар чорнозему»* [17].

У IX–XI ст. в Нижньодунайській і Фракійській низовинах Візантії з їхніми родючими чорноземами і смолницями вважали, що чорнозем дуже чудовий тому, що він не боїться ні дощу, ні посухи. Для позначення родючого ґрунту часто застосовували епітет **Луція Колумелли** «жирний».

Першу згадку про темні ґрунти України знаходимо в роботі «Слово про родючість землі» професора ботаніки і натуральної історії **І.Х. Гебенштрейта** (1720–1795), який стверджував, що *«...земля чорна природна, утворена із зігнелих частин тварин і рослин»*. Хоча слово «чорнозем» Гебенштрейт і не вживав, але «земля чорна» йому ідентична [17].

Якісно новий підхід в інтерпретації земельних ресурсів зароджується із впровадженням земельних реформ та систем оподаткування. Облік врожайності та класифікація земельних ділянок сприяли вдосконаленню системи опису ґрунтів, у яких звертається увага на колір, структуру орного шару, особливості обробітку та візуальний аналіз родючості ґрунтів. Здебільшого кольорові стереотипи ґрунтів визначалися системою основних кольорів і природними особливостями забарвлення покриву. У різних регіонах виділяли унікальні назви ґрунтів за кольором, зокрема з чорним пов'язані – *чорнозем* (Україна), *czarnoziem* (Польща), *черна почва* (Болгарія), *negru* (Румунія), *černá* (Чехія), *kuroboku* (Японія) [18].

Колір ґрунту відзначається мінливістю та має певну естетичну цінність. У природному стані забарвлення ґрунтів залежить насамперед від вологості та напрямку освітлення. Колірне враження значною мірою залежить і від будови ґрунту і від «сусідства» з ним по-різному забарвлених тіл. Одне враження складається, коли дивишся на ґрунт у свіжому розрізі, інше – коли ґрунт дрібно оброблений чи закоткований; одне – коли в розрізі ґрунт підстеляють крейду і вапняк, інше – коли це червоно-бурі глини і суглинки, а ще інше – коли там залягають білі або світло-жовті піски. Звідси зрозуміло, що при порівнянні ґрунтів за забарвленням необхідно приводити їх (ґрунти) в приблизно однаковий фізичний стан: висувати при кімнатній температурі і подрібнювати. Окрім цього, важливим є мінеральні складові ґрунту (ґрунт піщаний, глинистий чи вапняковий), відносний вміст гранулометричних фракцій. Необхідно звернути увагу на спосіб утворення ґрунтів і забарвлення материнської породи, на якій утворюється ґрунт.

З естетичного погляду чорнозем за кольором є просто красивим ґрунтом, він має незрівняне забарвлення в цілинному стані, переливається та блищить на гранях структурних окремоностей. Як вважав професор І.А. Крупеніков, забарвлення чорнозему можна порівняти з чорним оксамитом, він є таким же м'яким і пухким. Н. Д. Борисяк писав, що колір чорнозему може бути навіть гагатово-чорний.

Чорнозем – живий організм. Поруч із кореневими системами, які в ковилових цілинних степах сягають глибини 120–140 см, активно діють хребетні та безхребетні організми, які переробляють рослинні залишки і зумовлюють утворення біогенних викидів та копрогенної структури. Чорноземи називають «чудом біосфери», дивовижним її витвором. У чорноземі утворюються унікальні, специфічні витвори природної й антропогенної генези, які спостерігаються на його поверхні (відбитки слідів людини, тварин, лежанки, стежини, польові

дороги, проходи транспорту і сільськогосподарської техніки), при утворенні кірки, тріщин тощо, також у його профілі (відбитки коренів і листя рослин (дендрити), плужна підшва, новоутворення хімічної природи (карбонати, кристали солей, гіпс, оксиди феруму і мангану тощо).

У чорноземі безупинно відбуваються різні перетворення речовини: волога рухається по великих пустотах вниз, по тонких капілярах піднімається вгору, утворений при розкладанні органічної речовини вуглекислий газ виділяється в атмосферу, корені рослин вбирають розчинні сполуки елементів живлення і т. ін. Сукупність цих і багатьох інших процесів разом з діяльністю ґрунтових організмів обумовлює так звану «фізіологію чорнозему». Так, в 1 г чорнозему міститься приблизно 3,5 млн особин живих організмів. Широко відома роль дощових черв'яків. Безпосередньо з ґрунтом пов'язані і деякі ссавці, комахоїдні і гризуни. Особливо значним є вплив різних тварин на формування специфічного зоогенного мікрорельєфу, з яким пов'язана строкатість ґрунтового покриву, розвиток спорадично-плямистих елементарних ґрунтових ареалів і комплексів. Цей ритм життя чорнозему зумовлює внутрішню естетичну цінність.

Виходячи з ролі й значення чорнозему в природі та суспільному житті, людство високо оцінює його естетичну цінність як природний феномен. Чорноземові присвячені багаточисельні наукові праці, споруджено пам'ятники, випущено поштові марки, ювілейні медалі, календарі.

Проник образ чорнозему і в художню літературу. Поетичні рядки присвятив чорноземові письменник **Г.М. Троєпольський** (1905–1995) в романі «Чорнозем». Він описує життя хліборобів: «І земля ця тут пахне чорноземом. В полі було багато сонця. І чим яскравіше воно світило, тим сильніше переливалися відблиски на гребенях борід. Чорнозем піднімався в мареві, то знову опускався, тремтів у весняному неспокої. Чорнозем дихав!» [19].

Геніальна поетеса **Ліна Костенко** у вірші «Хутір вишневий» [20] пише:

**Там, за порогами, в степах,
де землі щедрі і розлогі,
сидять лелеки на стовпах
і ріллі дихають вологі,
Там що не впало – проросло,
шляхи – як рокіт на бандурі,
там як зривались чорні бурі –
чорнозем тоннами несло.**

Відомий географ-ландшафтознавець, член спілки письменників України **Володимир Пащенко** у 2010 році видав збірку віршів та поем «Земні принади», в якій присвятив вірш приазовському чорнозему [21]:

**Згадався приазовський чорнозем:
Тугий, зернисто-пружний і пахучий,
Густий і теплий барвою, родючий –
Проміння сонця зійде з борозен.**

Український письменник **Олесь Гончар** у романі «Прапорносці» висловлює тривогу за долю українського чорнозему в часи Другої світової війни: «Чорнозем грузять. Вже і чорнозем для них полоненим став! Так, до цих пір хапали і відправляли людей в ненависний рейх, а цього літа узялися зрідбати і чорнозем з полів» [22].

У збірці професора **Степана Позняка** «Ґрунти і життя» один з перших віршів присвячено чорноземові [23]:

**Розквітай, наш Чорноземе,
Наша міць і сила,
Щоб тебе ніколи в світі
Люди не змінили.**

Чорнозем є світовим надбанням, основою життя на Землі, неповторне чудо природи, найкрасивіший серед ґрунтів планети.

Чорнозем – це своєрідний універсальний бренд, символ і предмет гордості нашої держави. Чорнозем, будучи феноменом природи, ідеалом ґрунту, екологічною досконалістю та естетичною цінністю, а також годувальником і засобом праці, є сильним і водночас беззахисним. Збереження сили Чорнозему – важливе завдання і обов'язок людства.

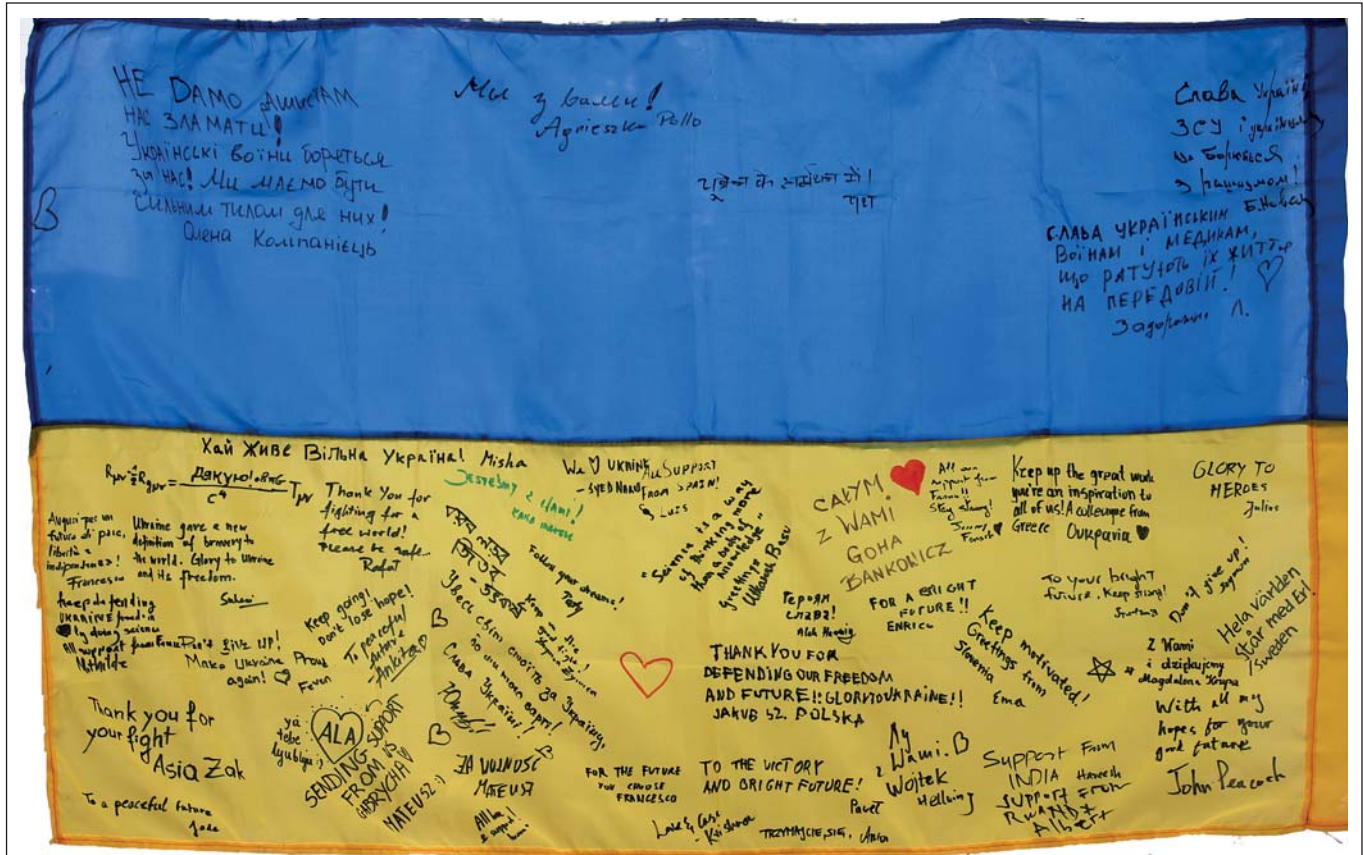
Виходячи з соціально-екологічної ролі чорнозему в суспільстві необхідно в проекті Закону України «Про збереження ґрунтів та охорону їх родючості» розробити статтю щодо відповідальності власників землі та землекористувачів за недбале користування та порушення естетичної цінності ґрунтів, зокрема чорнозему.

Триває повномасштабне вторгнення Росії в Україну. Війна відібрала життя багатьох українців, «вбиває» також і ґрунти. Науковці ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О.Н. Соколовського» розробили картосхему «Вплив воєнних дій на ґрунтовий покрив України», яка відповідає дійсності станом на травень 2022 року. Було підраховано площі кожного типу ґрунту, які постраждали внаслідок воєнних дій і потребуватимуть обстеження у майбутньому [24]. Згідно з даними цієї карти, 90 868,3 км² чорноземів України зазнали воєнної деградації (15% від площі України, 33% від площі чорноземів нашої держави). Знищена не лише естетична цінність ґрунтів, але й непоправних втрат зазнала їхня родючість. Після звільнення українських земель від загарбників необхідно вимагати від Московії відшкодування збитків, завданих агресором довкіллю, зокрема, «цареві» ґрунтів – Чорнозему. ■

Література

1. Дояренко А. Г. Занимательная агрономия. Москва, 1956. 181 с.
2. Канівець В. І. Актуальні питання історії українського ґрунтознавства // Агрохімія і ґрунтознавство: міжвід. темат. наук. зб. 2006. С. 58–64.
3. Poznyak S. P., Gavrush N. S. (2019). Soil in the memory of word national. Polis journal of Soil Science. Vol. 52, 13-22. DOI: 10.17951/pjss/2019.52.1.13
4. Русский чернозем: отчет эконом. обществу / В. В. Докучаев. Москва; Ленинград: Сельхозгиз, 1936. 551 с.
5. Геродот. Історія: в дев'яти книгах / Ред. П. П. Толочко; АН України. Ін-т археології. Київ: Наукова думка, 1993. 575 с.
6. Крупеников И. А. Чернозем – наше богатство. Кишинев, 1978. 106 с.
7. Крупеников И. А. Черноземы. Возникновение, совершенство, трагедия деградации, пути охраны и возрождения. Кишинев, 2008. 285 с.
8. Измайльський А. А. Как высохла наша степь. Полтава, 1893. 75 с.
9. Позняк С. П. Орошаемые черноземы юга-запада Украины. Львов, 1997. 240 с.
10. Чорноземи масивів зрошення Одещини: монографія / Я. М. Біланчин, Є. Н. Красеха, О. І. Цуркан, П. І. Жанталай, М. Й. Тортик; ред.: Є. Н. Красеха, Я. М. Біланчин. Одеса: ОНУ, 2016. 193 с.
11. Florini F. P. (1750). Oeconomus prudens et legalis. Nurnberg.
12. Махов Г. Г. Ґрунти України. Харків, 1930. 330 с.
13. Добровольский Г. В. К истории эталона русского чернозема на Всемирной выставке 1900 года. Почвоведение. Москва, 2010. № 9. С. 1135–1136.
14. Вергунов В. А. Г. Г. Махов – видатний український учений у галузі агроґрунтознавства, організатор сільськогосподарської дослідної справи (1886–1952) // Вісник аграрної науки, 2021, №4 (817) С. 77–81.
15. Червоний – не любов, а чорний – не журба: повна історія кольорів від Олександра Трегуба (6 жовтня 2020). URL: <https://platforma/topics/knowledge/najyaskravishyj-tekst-v-istoriyi-oleksandr-tregub-vse-shho-treba-znaty-pro-kolory/>
16. Печенюк Т. Кольоровознавство. Львів, 2008. 191 с.
17. Крупеников И. А. История почвоведения (от времени его зарождения до наших дней). Москва: Наука. 1981. 328 с.
18. Krasilnikov P. (2009). A handbook of soil terminology, correlation and classification. London, 440 p.
19. Тропольский Г. Н. Чернозем. Воронеж, 1985. 253 с.
20. Костенко Л. В. Вибране. К.: Дніпро, 1989. С. 188–189
21. Пащенко В. М. Земні принади. Ніжин, 2010. 184 с.
22. Гончар О. Прапорносці. Київ, 1967. 437 с.
23. Позняк С. П. Ґрунти і життя. Львів, 2019. 60 с.
24. Залавський Ю., Соловей В., Солоха М., Балюк С. Картосхема «Вплив воєнних дій на ґрунтовий покрив України». URL: <https://www.facebook.com/nsccissar/posts/pfbid0Y8ejpYoiY9RzrbZcBDsvJvjPVGbbp995rdRpkYkPFgZwh1Gs7t7ZHpfye279TKNUl>

ПРАПОР УКРАЇНИ ЗІ СЛОВАМИ ПІДТРИМКИ ВІД АСТРОНОМІВ СВІТУ

У Кракові (Польща) на факультеті фізики, астрономії та прикладної інформатики Ягеллонського університету від 16 до 31 липня 2022 року проходила 5-та Міжнародна школа з космології, метою якої було ознайомлення із сучасними знаннями в космології, включаючи теорію та спостереження. Школа призначена для студентів бакалаврату, магістрів та аспірантів, а також молодих докторантів, які цікавляться цими напрямками науки.

Школу відвідали молоді науковці: канд. фіз.-мат. наук **Дар'я Добричева** та аспірантка **Олена Компанієць** від Головної астрономічної обсерваторії НАН України, **Захар Писаревський** – студент Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, канд. фіз.-мат. наук **Лідія Задорожна** від Інституту теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова НАН України, а також українки, які наразі навчаються за кордоном, – **Юлія Пантелеймонова**, студентка Маастрихтського університету (Нідерланди), та **Тайсія Карасьова**, студентка Іронінгенського університету (Нідерланди). Метою візиту було не тільки підвищення кваліфікацію, але й представлення доповіді з результатами власної роботи.

У складі викладачів Школи були також представники з України, а саме: **Богдан Новосядлий**, доктор фіз.-мат. наук, професор, член-кор. НАН України, директор Астрономічної обсерваторії Львівського національного університету ім. І. Франка, та **Олена Панько**, доктор фіз.-мат. наук, професор Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Як і всюди в світі, звісно, не обійшлося і без обговорення повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Оскільки Олена Компанієць приїхала з прапором України, то після однієї з лекцій вона запропонувала всім учасникам школи, хто хоче виразити свою підтримку Україні, залишити свої підписи та побажання для українських науковців, які залишилися в Україні, а також для тих, хто нині боронить Україну на фронті. На прапорі є підпис британського космолога, професора **Джона Пікока (John Peacock)**, французького вченого, професора **Джеремі Феніша (Jérémy Fensch)**, італійського вченого, професора **Франческо Валентіно (Francesco Valentino)**, польської вченої, професорки **Агнешки Полло (Agnieszka Pollo)**, німецького вченого, професора **Гендріка Гейнла (Hendrik Heint)**, французької вченої, професорки **Стефанії Амодео (Stefania Amodeo)**, польського вченого, професора **Войтека Геллінга (Wojtek Hellwing)**, а також слухачів Школи з Польщі, Швеції, Індії, Словенії, Франції, Німеччини та України.

Організатори Школи, лектори та учасники неодноразово висловлювали свою підтримку українському народу. Олена та Дар'я є лекторками дитячого лекторію Science4kids, створеного громадською організацією INSCIENCE за підтримки Вишеградського фонду, основна мета якого – підтримка дітей та мотивація їх до навчання і пізнання світу через наукового-популярні лекції від українських вчених та безпосереднє спілкування з ними. Тож за їхньою ініціативою була записана серія мотивуючих відео для українських дітей із запрошеними професорами космологічної Школи саме для Science4kids. Переглянути ці відео можна на офіційних сторінках проекту у фейсбуці, інстаграм- чи телеграм-каналах. Сторінка у всіх соціальних мережах носить назву *science teens platform*.

Олена Компанієць, Дар'я Добричева
ГАО НАН України, м. Київ, 22 серпня 2022 р.

На спільному фото зліва направо: Дар'я Добричева, Олена Компанієць, Юлія Пантелеймонова, Таїсія Карасьова і Лідія Задорожна